

De nationale Tropper, samt Hærvæsenets Styrelse i det 16. Aarhundrede.

Af
Emil Madsen.

Ved Siden af de hvervede Tropper, der i Almindelighed udgjorde den væsentligste Del af Hæren paa Krigsfod og aldrig ganske manglede paa Fredsfod, fandtes det nationale Værn, som vel ikke altid benyttedes, men dog udgjorde en væsentlig Del af den Forsvarsstyrke, der kunde anvendes.

De hvervede Tropper afgav Mønstret, efter hvilket det nationale Værn rettede sig med Hensyn til Ordningen af de enkelte Vaabenarter, Tjenesteforholdene og de taktiske Foretagender. Derimod adskilte det nationale Værn sig ganske fra dem i alt, hvad der angik Tilvejebringelsen af Tropperne.

Denne hvilede paa Love og Vedtægter, der for en stor Del stammede fra ældgammel Tid og væsentlig havde bidraget til at dele Befolkningen i Samfundsklasser.

Tre Grupper i den nationale Del af Hæren svarede til tre af hine Klasser. Den første var Adelsrytteriet eller det Rytteri, der hovedsagelig bestod af Adelsmænd og disses Ledsagere. Den anden bestod af Købstadborgere,

der næsten udelukkende anvendtes som Fodfolk, den tredie af Bønder og Landalmue, der ligeledes i Reglen kun benyttedes som Fodfolk.

Foruden i Krigen til Lands benyttedes ofte Adelsmænd og Købstadborgere i Krigstjenesten til Søs, sjældnere Bønder og Landalmue; men for alle tre Klasser var Bestemmelserne om Deltagelse i Krigstjenesten til Søs dog saa lidet adskilte fra Bestemmelserne om Deltagelse til Lands, at det ikke kan undgaas i det følgende ogsaa kortelig at omhandle hine.

Gejstligheden og dennes undergivne indtog en Særstilling. Af selve de gejstlige Personer fordredes ikke Deltagelse i Krig, dog maatte de til Dels tage Del i de Byrder, som Krigen førte med sig, Bisperne saaledes i Begyndelsen af Aarhundredet, idet de var forpligtede til at stille bemandede Skibe til Krigsbrug, og det formentlig maatte anses for givet, at de i Lighed med Adelen skulde stille Krigsmænd af de dem tilhørende Len, og at deres Slotte og Gaarde kunde fordres forsvarede. Yderligere Krav synes ikke at kunne være stillede til Bisperne at dømme efter Bestemmelserne i Kong Hans', Christian II's og Frederik I's Haandfæstninger. Dog kan der være nogen Tvivl om, hvorledes de til Fulde skal forstaas ¹⁾.

For alle Dele af det nationale Værn var det vedblivende i hele det 16. Aarhundrede Regel, at Krigerne selv havde at sørge for Udrustning, Beklædning og Underhold, Købstadborgerne, Bønderne og Landalmuen dog med Understøttelse af de i Hjemmet tilbageblivende.

En væsentlig Indskrænkning i Forpligtelsen til at gøre Krigstjeneste kom frem derved, at det vel herhjemme

¹⁾ Jfr. Stemann, Retshistorie, Kbh. 1871, 90.

som i Nabolandene havde ældgammel Hævd, at enhver vaabenfør Mand (dog med Undtagelse af de gejstlige) var pligtig at møde paa Kongens Bud, naar Krigen gjaldt Forsvaret af eget Land, hvorimod der til Deltagelse i Krigstog udenlands fordredes Opfyldelse af flere Betingelser.

Gjaldt Krigen Forsvaret af eget Land, bortfaldt den Fritagelse for en Del af Adelens og Gejstlighedens Bønder, som var tildelt dem med Hensyn til Skatter og Byrder; men derfor kunde dog i Almindelighed ikke let Rigets hele Magt samles paa ét Sted; thi ved Land forstodes egentlig ikke det hele Rige, men kun den enkelte Landsdel, i hvilken Fjenden havde gjort Indfald, saaledes som det ved enkelte Lejligheder bragtes i Erindring ¹⁾. I alt Fald var det ikke Skik, at Udbud fra en Landsdel begav sig ind i en anden uden Kongens udtrykkelige Befaling ²⁾.

De indskrænkende Bestemmelser med Hensyn til udenlands Krig skærpedes mere og mere i det 16. Aarhundrede, alt som Tiden skred frem. I Christian I's Haandfæstning af 1448 findes kun det Punkt, at Krig ikke maatte begyndes uden med Rigsraadets Samtykke og Villie, hvilket derefter forekommer uforandret i alle de i det 16. Aarhundrede givne Haandfæstninger. I Kong Hans' Haandfæstning af 1583 findes yderligere, at ingen god Mand skulde være pligtig, at drage udenfor Riget i Kongens Tjeneste, uden at storlig Behov gjordes. I Christian II's af 1513 findes, at ingen Adelsmand skulde være pligtig at gøre Kongen nogen Tjeneste udenfor Riget, med

¹⁾ Se saaledes den af Christian II 1517 paa Sjælandsfars Lands-
ting forkyndte Retserklæring, som Tinget alt havde afgivet 1428
(Allen, De tre nord. Rigers Historie, II, 461).

²⁾ Allen, De tre nord. Rigers Historie, V, 30.

mindre Rigsraadet bevilgede det, og den paagældende fik al Skade erstattet. I Frederik I's Haandfæstning af 1523 udvidedes Begrebet om indenrigs Krigstjeneste til ogsaa at gælde Sønderjylland, Holsten og Stormarn, dog skulde der, som det og blev fremdraget under Forhandlingerne om Ordningen 1525 ¹⁾, i hine Landsdele udredes Betaling til den danske Adel som til Adelen i hine Landsdele. I Christian III's Haandfæstning af 1536 stilledes yderligere som Betingelse for, at Adelen kunde bruges udenrigs, at Kongen selv drog ud. Dette gentoges i Recesserne 1547 og 1558 og var saaledes Reglen indtil videre, medens tilsvarende dog blev udeladt i Frederik II's og Christian IV's Haandfæstninger. Reglerne var saaledes fastsatte med Hensyn til Adelen. For Borgerne, Bønderne og Landalmuen synes ingen tilsvarende Ret at være bleven paaagtet i Middelalderen og blev det endnu mindre i det 16. Aarhundrede, dog med den Undtagelse med Hensyn til Adelens Bønder, som kom frem i Christian III's Haandfæstning og fastholdtes i Frederik II's og Christian IV's, at Kongen lovede ikke at ville befatte sig med Adelens Bønder („Tjenere“), uden at der paakom Landet eller Riget nogen aabenbar Fejde, og at han, selv i dette Tilfælde, ikke vilde lægge nogen Besværing paa Adelens Bønder, uden at det skete med Rigsraadets Samtykke, hvilket dog kun ses at have haft Betydning med Hensyn til Adelens Ugedagsbønder, som det vil blive omtalt i det følgende.

Til Hobe bragte de nævnte Forhold i Forbindelse med de Forandringer, som foregik med Krigsvaabnene og Krigsmidlerne, det til, at man mindre og mindre

¹⁾ D. Mag. 2, V, 95.

kunde nøjes med det nationale Værn, men maatte tage fremmede hvervede til Hjælp. Hertil kom, at Befalingsmændene og til Dels ogsaa de menige i de hvervede Tropper hyppigt ved deres tidligere Tjeneste i andre Lande havde opnaaet en Erfaring og Indsigt, der ikke besades herhjemme uden af enkelte Adelsmænd, der ligeledes havde gjort Krigstjeneste udenlands. Artilleriet, som for de i Marken anvendelige Stykkers eller Feltartilleriets Vedkommende næsten var at betragte som en ny Vaabenart, kom saaledes hovedsagelig til at indbefatte hvervede. I Rytteriet hævdede Adelen vedblivende sin fremragende Stilling, men ofte toges dog ogsaa i dette Vaaben hvervede til Hjælp. I Fodfolket indtog disse stedse den første Plads.

Man yndede dem ikke; men man efterlignede dem, og man maatte finde sig til Rette med dem, hvad der i Hovedsagen blev det samme som at tilvejebringe de store Summer, som de kostede. Eksemplet førte med sig, at ogsaa det nationale Værn fik Lønning, naar Krigen førtes i Udlandet; men herved forøgedes Udgifterne, og da tilføjede Skytset, Flaaden og Befæstningerne mere og mere stillede Krav til Kongens eller Statens Midler, bragtes Pengene til at spille en stedse voksende Rolle i Krigsvæsenet, og Statsbegrebet, personliggjort i Kongen, til at blive af større Betydning end tilforn.

Gentagne Gange forsøgte man i den anden Halvdel af Aarhundredet at bringe det saa vidt, at det nationale Fodfolk kunde erstatte det hvervede; men Forsøgene mislykkedes. Det nationale Fodfolk sank efterhaanden ned til i mange Tilfælde kun at være et mindre nyttebringende Tilskud, og undertiden foretrak man omtrent ganske at undvære det udenfor Befæstningerne og at lade Bor-

gere, Bønder og Landalmue blive hjemme, for at de desto bedre kunde udrede, hvad de hvervede kostede.

Adelens Tjeneste.

Den Styrke, næsten alene bestaaende af Rytteri, som Adelen stillede i Krigen til Lands, udgjordes dels af Lenene, der med enkelte Undtagelser i Begyndelsen af Aarhundredet altid var i de Adeliges Besiddelse, dels af Adelens egne Besiddelser eller dens Arvegods, som de i Reglen kaldtes.

Det ældste, bekendte Grundlag for Ordningen af denne Styrke i det 16. Aarhundrede synes at være det indledende Skridt, der gjordes paa Herredagen i Odense 1523. Det bestemtes her, at Antallet af de Svende, med hvilke Adelsmændene havde at give Møde, skulde bero paa den paagældendes Formue, og at der i saa Henseende skulde forfattes Registre efter en Forhandling mellem Biskop og Rigsraader i hvert Stift og Adelsmændene i samme ¹⁾).

En fastere Ordning blev given paa Herredagen i København 1525. Her bestemtes, at af alt Jordegods, hvad enten det havdes i Forlening eller Eje og tilhørte Gejstlige eller Verdslige, Præsternes og Degnenes Jorder alene undtagne, skulde der stilles Ryttere i Forhold til de visse Indtægter i Penge og Varer, som havdes af Jordegodset, saaledes at der for hver 100 Mark vis Indtægt skulde stilles en glavindbevæbnet Rytter med en Hest af 60 Marks Værdi, og for hver 50 Mark vis Indtægt en Skytte med en Hest, der kun behøvede at være 40 Mark værd. Fandtes der blandt Adelen nogen, som

¹⁾ D. Mag. 2, V, 10, 15.

ikke havde 50 Mark vis Indtægt, skulde han møde til Hest eller til Fods efter yderste Evne. De Gejstlige, der ikke havde 50 Mark i vis Indtægt, skulde lægges i Lægd og udrede en glavindbevæbnet Rytter eller en bereden Skytte. Takseringen skulde foretages af Kommissærer, udnævnte af Kongen, og Mønstring finde Sted hvert Aar ¹⁾).

Disse Bestemmelser blev vel kun givne midlertidigt, men de fornyedes 1527 ²⁾ og blev ved at være det gældende Grundlag i det hele Aarhundrede, dog saaledes, at Udredelsen efter Reformationen, saa vidt synes, ikke altid fordredes af Domkapitlerne og Klostrene, men kun til enkelte Tidspunkter ³⁾, og i det Hele taget med den af Tidsforholdene medførte Ændring, at Tilbøjeligheden til at fordre flere Skytter og færre Glavindryttere voksede, alt som Skydevaabnene forbedredes, indtil Glavinden hovedsagelig aflagdes omtrent ved Aar 1560, og den hele Styrke kom til at bestaa alene af Ryttere med Skydevaaben og Sværd.

Bestemmelserne var sikkerlig fyldestgørende paa den Tid, de blev givne, og vilde ogsaa have været det længer frem i Tiden, hvis Regeringen ikke havde givet for meget efter og fundet sig i Uregelmæssigheder baade ved Taksationer og Mønstringer.

Ligesom ved andre Paaligninger kunde det selvfølgelig ikke mangle, at de Ydende ofte fandt, at man gik for strengt frem. Allerede 1527 gav dette sig til Kende; men Adelen tilfredsstilledes da ved, at der indrømmedes den større Rettigheder i Domssager, som det udtrykkelig

¹⁾ 18. Aug. 1525, Fr. I's Reg.

²⁾ Fr. I's Reg., 82.

³⁾ Jvf. saaledes Skr. af 23. Novb. 1565 (Kanc. Brevb.) og af 30. Okt. 1567 (Rørdam, Mon. hist. dan. 2, I, 279).

sagdes af Hensyn til Rustningen ¹⁾. Flere Gange maatte Kongen, naar Adelen i urolige Tider takseredes noget højere end ellers, udstede Revers, at den højere Taksation kun skulde staa ved Magt, saalænge Udsigterne til Krig varede, og tydeligst ses vistnok af Hvidtfeldts Ord i Fortalen til hans Krønikes 2. Bind, at Taksationerne var for ringe, dels fordi der ikke blev taget tilbørligt Hensyn til Godsernes Størrelse, og dels fordi Lenene blev satte for lavt, hvad der atter var en Følge af, at mange Len blev dragne ind under større, uden at Udredelsespligten forøgedes.

For Udeblivelse fra Mønstring var der 1525 fastsat ret betydelige Bøder; men efterhaanden gik man lempeligere frem, og især i Frederik II's Tid nøjedes man i Reglen med at give Henstand til et senere Tidspunkt uden at idømme nogen Straf. Mønstringerne blev derhos efterhaanden sjældnere. Det var ved Ordningen 1525 blevet bestemt, at der skulde foretages Mønstring aarlig ²⁾, og dette overholdtes nogenlunde i Christian III's Tid.

¹⁾ 20. Aug. 1527, Fr. I's Reg.

²⁾ 1525 fastsattes, at Mønstringerne skulde foretages den anden Mandag efter Paaske og paa samme Sted som Landstingene. Senere forandredes dette Tidspunkt, og meget forskellige valgtes. Navnlig efter Syvaarskrigen foretoges Mønstringerne som oftest sent paa Efteraaret, ved Juletid, ja endog en enkelt Gang midt i Januar (26. Novb. 1580, Kanc. Brevb.). — Flere Gange besværede den jyske Adel sig over, at Mønstringerne ikke holdtes stiftsvis, og Besværingen blev stundom tagen til Følge. 1562 bestemtes, at Mønstringerne skulde foretages i Jylland ved Viborg, i Fyen ved Odense, i Sjælland og Smaalandene ved Roskilde, i Skaane, Halland og Bleking ved Lund (15. Febr. 1562, Kanc. Brevb.), og saaledes vedblev det derefter med enkelte Undtagelser. — Som det fremgaar af nogle Lister var Landsdommerne, i det mindste i Christian III's Tid, i Reglen fritagne for Udredelsen af deres Arvegods, men ikke af deres Len.

Derefter foregik, som det kunde ventes, en Del Mønstringer i Syvaarskrigens Tid, naar Adelsrytteriet skulde rykke ud; men efter denne hengik der som oftest flere Aar imellem hver Mønstring, og kun saare sjældent foretoges en Mønstring i det hele Rige, idet som oftest flere eller færre Landsdele blev forbigaaede. Flere Gange henimod Slutningen af Aarhundredet forekommer der Udtalelser om den Slaphed, som havde indsneget sig med Hensyn til Opfyldelsen af Mødepligten. Den 5. Juli 1588 siges der saaledes i den Skrivelse, ved hvilken Mønstring blev paabudt, at, naar der var holdt en saadan af Adelen, var nogle udeblevne, og en Del var fremkommen med saa mange Heste, som de selv vilde, og ikke med saa mange, som det var deres Pligt ifølge deres Evne og det Gods, de ejede. Den 15. Juni 1592 udtaltes tilsvarende, at det gik uskikkelig til; mange, som havde arvet meget Gods, vilde dog ikke udrede flere Heste end tilforn, en Del mødte kun med, hvad de selv fandt for godt, og adskillige udeblev ganske ¹⁾).

Manglerne følte af Kongerne, og disse greb da undertiden til det nærliggende Middel selv at foretage Handlingerne. I Almindelighed udførtes Taksationerne af Rigsraader paa de Adelsmøder, som stod i Forbindelse med Herredagene, eller paa særskilte Adelsmøder i de enkelte Landsdele; men enkelte Gange paatog Christian III, de fleste Gange Frederik II sig at udføre Taksationerne selv, eller Kongen greb personlig ind for enkeltes Vedkommende. Indtil Reformationen var Bisperne i deres Egenskab af Rigsraader og af Hensyn til det gejstlige Gods selvskrevne Mønsterherrer sammen med Rigsraader,

¹⁾ Sj. Tg.

der beskikkedes og muligt udnævntes for længere Tid ad Gangen ¹⁾. Efter Reformationen foretoges Mønstringen som oftest af Rigsraader, udnævnte for det enkelte Tilfælde, to, tre eller fire paa hvert Sted. Frederik II vilde i Reglen selv mønstre, 1561 vilde han endog personlig mønstre baade Adelen, Borgerne og Bønderne ²⁾; men han kunde ikke hver Gang finde Tid dertil, og enten blev saa Mønstringerne udsatte, eller de udførtes kun i én Landsdel af Kongen og i de andre af Rigsraader.

Af Adelen var Mønstringer og nye Taksationer ikke yndede, og efter Syvaarskrigen var det derfor næppe nogen Sinde, at Mønstringer blev befalede, uden at det Besvær, som de førte med sig, kunde begrundes paa, at der udenlands var en truende Krigstilstand, Sammen- dragninger af Tropper eller Uroligheder, som muligt kunde faa Betydning for Danmark.

En videre Følge af, at Grundlaget for Adelsrytteriets Styrke var de adelige Grundejendommers Størrelse, blev de talrige Bestemmelser, som vel alt til Dels var trufne tidligere, men i det 16. Aarhundrede blev betydeligt forøgede, og som havde til Formaa' dels at vanskeliggøre, at fremmede Adelsmænd kom i Besiddelse af adeligt eller frit Jordegods herhjemme, dels at forhindre, at det Jordegods, som var i Adelens Besiddelse, formindskedes, særlig ved at gaa over til Uadelige ved Salg, Pantsætning, Arv eller Giftermaal, dels endelig ved at søge bevaret saa meget Gods som muligt hos de mandlige Medlemmer af Adelsslægterne, for at der desto bedre kunde ydes kraftig og personlig Krigstjeneste af Besiddelserne. Her

¹⁾ D. Mag. 2, VI, 132, 2, V, 95. — Jvf. Heise, Familien Rosenkrantz's Hist. II. 1. S. 189.

²⁾ 24. Maj 1561 Kanc. Brevb.).

at udrede nærmere disse Bestemmelser vilde føre for vidt, og det maa derfor være nok at henpege paa disse Bestræbelser, der toges for at værne den indfødte Adels Besiddelser og Magt, men dog med Hensyn til Krigsvæsenet ikke gav særdeles stort Udbytte. Kun behøves tilføjet, at da alle Forhold, som indvirkede paa Landejendommene, var af Betydning for Adelsrytteriet, blev det ogsaa af Vigtighed for dette, at Bispegodset ved Reformationen inddroges under Kronen, idet de af Kongen umiddelbart afhængige Lensmænds Antal og Magtomraade voksede. Dels af denne Grund og endnu mere, fordi Kronens Indtægter voksede derved, findes Bispegodsets Inddragen i Recessen 1536, ved hvilken Bestemmelsen toges, udtrykkelig begrundet paa Hensyn til Krigsvæsenet. Af noget mindre Betydning blev den Forandring i Klostrenes Stilling, som samtidig foregik. En stor Del gik efterhaanden over til at blive Len, en Del andre blev fri Ejendom i Lighed med Adelens.

En Ordning i Underafdelinger fandtes ikke i Fredstid, undtagen for saa vidt at Taksationer og især Mønstringer allerede da bidrog til at fæstne en Sammenslutning af de Personer, der hørte hjemme i de enkelte Landsdele. Befalingsmandsposterne var ej heller besatte i Fredstid. Først naar Adelsrytteriet skulde anvendes i Krig, ansattes de højere Befalingsmænd i Reglen af Kongen ved de Mønstringer, som gik umiddelbart forud for Fremmarchen fra Samlingsstederne. Undertiden overlodes Besættelsen af hine Befalingsmandsposter til andre. Den 30. Sept. 1568 udgik saaledes aabent Brev til alle danske Ryttere, at Kongen havde befaleet Rigsraaderne Byrge Trolle og Otte Brade at mønstre dem og indsætte Rit-

mestre, Løjtnanter og Færriker ¹⁾). Ritmestrene besatte da videre de lavere Befalingsmandsposter.

En fastere Ordning med Underafdelinger i Fredstid opnaaedes ikke i det 16. Aarhundrede. Den kom først frem ved den Ordning, som Christian IV indførte 1609, og ved hvilken der alt for Fredstid fastsattes en Inddeling af Adelsrytteriet i syv Faner, der rigtignok var af meget ulige Styrke, tre jyske, en fynsk, en sjælandsk, en skaansk og en hallandsk, foruden at der ved hver af dem ansattes en Ritmester, en Løjtnant og en Færrik, ved en af dem tillige 2 Korporaler.

Et tydeligt Udtryk af Styrkeforholdene vilde man have, dersom der fandtes Optegnelser over Styrken til forskellige Tidspunkter i Aarhundredet. Saadanne findes dog kun i en meget indskrænket Grad. Af Taksationslister synes der nu ikke at være nogen tilbage, som omfatter det hele Rige paa samme Tid. Af Mønstringslister findes der flere end Taksationslister og deriblandt én fra 1552, der omfatter det hele Rige; men Mønstringslisterne angiver kun, hvor mange der er mødte, og Antallet paa de udeblevne kan være temmelig betydeligt. Alligevel belyser dog det Materiale, som haves i Listen fra 1552 og i Listerne og andre Optegnelser for enkelte Landsdele, Forholdene nogenlunde i store Træk ²⁾).

For den Styrke, som skulde stilles af Lenene alene, og som i Slutningen af det 15. Aarhundrede ofte synes at have været overordentlig stor for adskillige Len ³⁾),

¹⁾ Kanc. Brevb.

²⁾ Takserings- og Mønstringslisterne findes i Rigsark. Danske Kanc. Mønstringsruller etc. 1505—62, 1563—1613.

³⁾ Christensen, Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede, Kbh. 1903, 304.

findes en Taksationsliste, men kun for Jydland, fra 1548. Ifølge samme skulde Lenene i hin Landsdel stille 376 Ryttere. Der haves ogsaa to Lister, fra 1551, for Lenene alene, den ene for Skaane, Halland og Bleking, og denne omfatter 209 Ryttere, den anden for Sjælland og Møen, hvor og nogle Len ikke er medregnet, og denne giver Tallet 185. Flere haves der ikke, som kan benyttes til Sammenligning, og det er derfor kun Lensbrevene, af hvilke der kan faas Oplysning. Disse viser vel snart noget stigende og snart noget dalende Tal for de enkelte Len; men i det Hele taget synes det største Antal Ryttere dog nærmest at forekomme i den første Halvdel af Aarhundredet. En Sammentælling, udført til Dels ved Hjælp af den af Erslev i „Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede“ fremsatte tabellariske Oversigt, har, henført til Aaret 1559, givet følgende Tal, naar Klostrene regnedes med,

Sjælland og Møen	249	Ryttere
Laaland og Falster	53	—
Fyen og Langeland	62	—
Jydland	338	—
Skaane, Halland og Bleking . . .	181	—
I alt . . .	883	Ryttere

Disse Tal, der for de Landsdele, for hvilke de foran nævnte Lister af 1548 og 1551 haves, er noget afvigende fra dem, som hine giver, kan der vel ikke tillægges nogen stor Nøjagtighed; men helt urigtige kan de næppe være, og selv om et betydeligt Fradrag foretages, vilde de dog meget overskride, hvad der fordredes af Lenene alene ved Omordningen 1609, idet der af disse da kun forlangtes i alt 303 Ryttere.

En langt mindre Forskel fremtræder dog, naar Lenene og Arvegodsset betragtes under ét, og det Materiale, som der herved kan lægges til Grund, er rigere, da der som oftest ikke er gjort tydelig Forskel paa, hvad der skulde stilles af Len, og hvad der skulde stilles af Arvegods, idet den samme Mand ofte havde baade Len og Arvegods og mødte med den samlede Styrke for begge.

Tages der ikke Hensyn til de Lister og Optegnelser, som angaar Krigstid, da mange Omstændigheder kan have indvirket paa, at Styrken da snart var større og snart mindre, og henholde vi os alene til Lister, som er udfærdigede i Fredstid, fremgaar der følgende:

For Skaane, Halland og Bleking har Mønstringslisterne 1552 291 Ryttere, en anden for 1588 283, medens der ved Omordningen 1609 kun krævedes udredet 236.

For Sjælland, Laaland, Falster og Møen viser en Liste fra 1529 i alt 493 Ryttere, en anden fra 1547 409, Mønstringslisten 1552 har 335, og ved Omordningen 1609 fordredes 218.

Ifølge en Liste, der betegnes som et Register over Rustningen i Fyen, saaledes som Adelen selv har sat og bevilget den, og som synes at maatte henføres til et Aar mellem ca. 1535 og 1542, skulde der stilles 165 Ryttere ¹⁾. Ved Mønstringen 1552 havde 153. En Taksation 1556 bragte Styrken op til 190, og til dette svarede et omtrent samtidigt Mønstringstal, medens derimod en Mønstring

¹⁾ D. Kancellireg., 11, Jvf. Vedel Simonsen, Fyens Vilkaar i Grevens Fejde. 112 flg. — En tilsvarende Liste fra 1539 (D. Mag. 3, VI, 227) giver 204 Ryttere, naar de i den manglende Tal for Nyborg og Nasbyhoved ansættes til 10 og 8.

1574 kun gav 143. Ved Omordningen 1609 sattes Antallet til $149\frac{1}{2}$.

For Jydlands Vedkommende er den ældste Optegnelser, som haves, den foran nævnte Taksation af Lenene 1548, sammendraget med en Taksation af Arvegodset 1551. Ifølge disse skulde der stilles 778 Ryttere, medens der dog ved den Mønstring, som foretoges 1552, kun var mødt 564. En Mønstring 1574 gav 477, en Taksation 1587 kun lidt mere, nemlig 489. Ved Omordningen 1609 blev Antallet 527.

Lægges de Antal sammen, som mødte ved Mønstringerne 1552, faas for hele Riget 1343 Ryttere. Listerne fra hint Aar viser dels, at Antallet af de Adelspersoner, som var mødte eller, især i deres Egenskab af Kvinder, kun havde udredet Ryttere var c. 400, og tillige for enkelte Landsdele hvor mange Ryttere der var udeblevne. Antallet af saadanne var ikke ubetydeligt, i Gennemsnit en Fjerdedel af den Styrke, der skulde have mødt, og antages det samme at have været Tilfældet i de Landsdele, for hvilke Oplysning mangler, fremgaar, at Adelsrytteriets hele Styrke 1552 kan anslaaes til henved 1600 Ryttere, af hvilke omtrent Halvdelen stilledes af Len og Halvdelen af Arvegoods. Ved Omordningen 1609 blev Styrken $1130\frac{1}{2}$ Ryttere, af hvilke c. 300 skulde stilles af Lenene. Formindskelsen i det hele Antal skyldtes saaledes især Formindskelsen af den Styrke, Lenene skulde udrede, medens det dog tillige maa tages i Betragtning, at Arvegodsets Evne utvivlsomt i Løbet af Aarhundredet var vokset i et større Forhold, end der giver sig til Kende ved den Styrke, det udredede i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede i Sammenligning med den Styrke, det udredede i Midten af det 16. Atter 1625 sattes Rostjenesten

omtrent som tilforn til 869 Heste af Adelens Jordegods over alt Riget eller en Hest af hver 312 Tdr. Hartkorn ¹⁾).

Kom det nu dertil, at Adelsrytteriet virkelig skulde anvendes i Krig, fremtraadte i de fleste Tilfælde Vanskeligheden ved, at Krigsskuepladsen laa udenfor Rigets Grænser. De foran fremdragne Betingelser skulde da opfyldes, og den Undtagelse, som fandtes deri, at Kongens Hofsinder samt Lensmændene i Regnskabslenene var pligtige at følge Kongen personlig ogsaa i udenlandsk Krig, saaledes som det udtaltes af Rigsraadet 1528 ²⁾, havde ikke stor praktisk Betydning. Den eneste Gang, at Hoffanen, som den saaledes dannede Rytterstyrke benævntes, kom til særskilt Anvendelse, var i Ditmarskerkrigen 1559. Den optraadte derefter vistnok, og da for sidste Gang, i Syvaarskrigens første Aar, men omformedes derefter ³⁾).

De paa pegede Vanskeligheder synes at have bidraget til, at Adelsrytteriet ikke blev meget anvendt efter Unionens Tid. Det blev kun delvis benyttet 1523—25, dels paa Sjælland og i Skaane, dels paa Toget til Hamburg og Elben. 1539 fandt ogsaa kun et delvist Udbud Sted. I Grevens Fejde anvendtes Adelsrytteriet kun i ringere Udstrækning og delvis paa Grund af de politiske Forhold. Under de Uroligheder, der efter Grevens Fejde Aar til andet truede Danmark sydfra, benyttedes det ogsaa kun lidet. 1542 bevilgedes dets Anvendelse, saalænge Krigen mellem Christian III og Kejseren samt de burgundiske vedvarede ⁴⁾; men det optraadte ikke i de Fjendtligheder, der foregik. Kun lidet anvendtes det i Dakkefejden i Sverig.

¹⁾ D. Mag. 5, I, 161.

²⁾ D. Mag. 2, V, 307.

³⁾ Jvf. herom Hist. Tidsskrift 7, I, 422, 458 flg.

⁴⁾ D. Kancellireg. 12. Novb. 1542.

1545 og 46 blev det jydske og fyenske Adelsrytteri udbudt og stod 1546 en Tid ved Elben, men kom ikke til virksom Anvendelse, lige saa lidt 1554, da Hertug Heinrich den yngre af Braunschweigs Tropper truede med et saa alvorligt Indfald i Holsten, at Hertugerne Hans og Adolf anmodede Kongen om at lade det jydske og fyenske Adelsrytteri samle sig i Sønderjylland, hvorhen det dog ikke naaede. I Ditmarskerkrigen 1559 anvendtes Adelsrytteriet ikke, Hoffanen fraregnet; derimod blev hele Adelsrytteriet udbudt 1564 og derefter anvendt under hele Syvaarskrigen. Efter denne blev der kun ringe Anvendelse for det. Nogle Gange forekom Tilsigelser til at møde paa Grund af truende Uroligheder, nemlig 1574, 1581 og 1583 ¹⁾, helt eller delvis, men disse førte ikke til videre, og derpaa oprandt den lange, fredelige Tid, i hvilken alt, hvad der angik Adelsrytteriets Brug, kom til at hvile til 1603, da Adelen i Sjælland befaledes at holde sig rede i Anledning af et Grænsemøde i Halland ²⁾.

Desværre findes kun meget faa Oplysninger om den Styrke, med hvilken Adelsrytteriet virkelig er mødt i Krig. De bedste synes at være dem, som angaar Mønstringer i Skaane i August 1564, kort efter at Adelsrytteriet var blevet samlet dér, og forinden det endnu havde deltaget i noget Krigstog. Der fandtes da i den jydske Fane 385, i den forenede skaanske og sjælandske 307, i den fyenske 137 rustede Heste ³⁾.

Selv om det forudsættes, at noget af det sjælandske Rytteri er blevet tilbageholdt af Hensyn til den Fare,

¹⁾ 26. Sept. 1574, 15. Juli 1581 jvf. 17. Aug. s. A., 12. April 1583 (Kanc. Brevb.).

²⁾ 21. Jan. 1603 (Sj. Tg.).

³⁾ Hist. Tidsskr. 7, I, 422, Anm. 1.

som kunde true de sydlige Øer, særlig Møen, ved Landgang fra den svenske Flaade, og noget af det skaanske Rytteri skulde være anvendt andetsteds, hvad der ikke kan oplyses, saa er Tallene saa smaa i Sammenligning med dem, der er komne frem ved Mønstringerne i Fredstid, at det ikke godt kan betvivles, at Udeblivelser af forskellige Grunde har formindsket Adelsrytteriets Styrke en Del, naar det kom til Krig.

Som en uundgaaelig Aarsag til Udeblivelserne kan nævnes den Søkrigstjeneste, som det efter gammel Hævd i en ikke ringe Grad paalagdes Adelsmænd at udføre. I Lensbrevene fra den første Halvdel af Aarhundredet var det i Almindelighed fastsat, med hvormange Svende eller Karle Lensmændene skulde tjene til Lands, og med hvor mange til Søs. Omtrent fra 1562, da store Forandringer med Hensyn til Udrustningen af Skibe foregik, og Orlogsflaaden hovedsagelig kom til at bestaa alene af Kongens Skibe, ophørte det vel, at der af Lenene forlangtes udgjort Svende til Søs, men efter den ældre Skik har vel baade Lensmænd og andre Adelsmænd taget deres Folk med sig, naar de befaledes til Søkrigstjeneste ¹⁾. I alt Fald udtaltes 2. Jan. 1587, at de Adelsmænd, som i den paafølgende Sommer vilde lade sig bruge til Søs, skulde være forskaaenede for at lade sig mønstre ²⁾ (og dermed formentlig ogsaa for at holde Rustning).

¹⁾ I Lensbrevene angaaende Klostre findes endnu indtil 1561 (Sebber Kloster, 18. April 1561, Kanc. Brevb.) af dem forlangt Folk til Søkrigstjeneste. Forpligtelsen forlangtes endnu opfyldt ikke sjældent i Christian III's Tid (saaledes 2. Juni 1556, 9. Maj 1557, 24. Febr. 1558 og 24. April 1559, Kanc. Brevb.), men næppe senere.

²⁾ Sj. Tg.

En anden uundgaaelig Aarsag til Udeblivelserne kan søges i nogles Alder, Sygdom eller Svaghed. Dog var de, som af denne Grund ikke kunde møde, allerede 1523 erklærede forpligtede til at sende de Svende, som de formaaede ¹⁾, efter Omordningen 1525 altsaa de Svende, som de burde sende, og dette vedblev da ogsaa at være Reglen, dog 1567 med den Ændring, at de udeblevne baade for sig selv og de ikke sendte Ryttere kunde indbetale en vis Sum, for at Kongen for denne kunde lønne et tilsvarende Antal hvervede Ryttere ²⁾.

Alt i alt kan de Udeblivelser, som skyldtes de fremdragne Aarsager eller andre mere tilfældige Omstændigheder, saasom at de administrative Funktioner, der i stedse voksende Grad krævedes af Lensmændene, kunde betinge, at nogle Adelsmænd personlig blev hjemme, for at varetage dem ³⁾, eller at der maatte holdes en Herredag, samtidig med at et Udbud skulde foregaa ⁴⁾, eller at der i sjældnere Tilfælde indrømmedes Tilladelse til ikke at

¹⁾ 16. Juli 1523. Brev fra Lejren ved Kjøbenhavn. D. Kong. Hist. Fasc. 10.

²⁾ 24. Jan. 1567, jvf. 30. Jan. 1568 (Kanc. Brev.). Nogle mindre Indtægtsposter, hidrørende herfra, findes i Regnskaberne for 1567, 68 og 69 (Grundtvig, Frederik den andens Statshusholdning, XIX, XXIII og XXVII). Lignende nævnes dog ogsaa 9. Sept. 1531 (Fr. I's Reg.).

³⁾ I Almindelighed indsattes en Adelsmand, hvis Tjeneste man formentlig bedre kunde undvære, til at bestyre Lenet, naar Lensmanden maatte være fraværende paa Grund af hans Krigstjeneste eller andre Omstændigheder. Undertiden findes det befalet af Kongen, hvem der skulde blive hjemme, f. Eks. 11. Sept. 1563 (Kanc. Brevb.). — Endnu i Syvaarskrigen forlangtes ofte Lensmændenes personlige Tjeneste i Krig. Endog Stiftslensmænds Tjeneste krævedes (2. Juni 1569, Kanc. Brevb.).

⁴⁾ Saaledes 1557. Jvf. herom D. Mag. 4, V, 102.

udrede det pligtige Antal Heste ¹⁾, o. s. v. ²⁾) ikke have haft stor Betydning.

Den væsentligste Aarsag til Adelsrytteriets ringe Styrke i alt Fald under Syvaarskrigen, maa utvivlsomt have været den Mangel paa Lydighed, som gav sig saa stærkt til Kende, i Forbindelse med den store Lemfældighed, med hvilken Kongen gik frem mod de udeblevne. Der findes ikke faa Udtalelser fra Syvaarskrigens Tid, som godtgør hin Mangel paa Lydighed. Den 8. August 1564 siges saaledes, at en Del af Adelen blev hjemme, da den sidst blev udbudt. Den 29. Aug. s. A. skrev Kongen til Ritmestrene Jørgen Marsvin og Hak Ulfstand, at han havde erfaret, at de tillod mange Ryttere, som stod under deres Befaling, at drage bort uden Forlov. Det forbødes dem derfor at forlove nogen uden Kongens Tilladelse. Den 27. Decb. s. A. udgik der Brev til alle Adels-

¹⁾ Statholderen Heinrich Rantzau fritoges saaledes 1566 i Lensbrev angaaende Holnekloster, saalænge Syvaarskrigen varede (19. Juli 1566), og Peder Rantzau fritoges 1570 i ét Aar saavel med Hensyn til Vandrup Gaard som til Trøjborg Len (19. April 1570). — Indbetaling af en vis Sum for Udeblivelse af særlige Grunde fastsattes 1567, ligesom for Udeblivelse paa Grund af Alder (24. Jan. 1567, Kanc. Brevb., jvf. 26. Okt. 1567, Rørdam I. c. 2. I. 278.)

²⁾ Den Omstændighed, at der ved Ordningen ikke var taget Hensyn til Tilvejebringelsen af Heste til Artilleriet, da dette Vaaben endnu den Gang ikke besad stor Bevægelighed, berørte ikke Adelsrytteriet, undtagen for saa vidt, som nogle Heste fordredes stillede af Domkapitler og Klostre (jvf. Hist. Tidsskr. 7, II, 169). — I de meget sjældne Tilfælde, at en Adelsmand eller hans Slægt ikke besad saa meget Jordegods, at der af dette kunde udredes en Hest, kunde han ikke gøre Tjeneste i Adelsrytteriet, med mindre at der udbetaltes ham Lønning m. m. som til hvervede Ryttere. I andre Tilfælde kunde den personlige Krigstjeneste fyldestgøres paa anden Maade. I en Mønsterseddel fra 1551 staar saaledes vedtegnet for 4 Adelsmænd i Nørre Halland, at de plejede at drage ind paa Varberg med deres Vaaben og Værge, naar noget paakom.

mænd i Landsdelene Vest for Øresund, ved hvilket det paa det strengeste blev paabudt dem alle i egen Person at begive sig til Skaane med deres Heste og Harnisker og der lade sig bruge mod Fjenden, da mange endnu til Trods for Kongens tidligere Befaling sad hjemme. Den 21. Maj 1565 befaledes det Rigsraader at undersøge, af hvilke Grunde mange af Adelen i Jydland og Fyen endnu sad hjemme, red til Tinge og Stævne og færdedes, hvor de havde Lyst, og omtrent paa samme Maade fortsattes af og til indtil henimod Krigens Slutning¹⁾. Jævnside hermed kan der findes en enkelt Besværing over Uvillighed eller Ulydighed hos de mødte²⁾; ja, der fremtræder endog en Gang under Krigen en Beskyldning mod nogle Lensmænd for Uredelighed i deres administrative Forhold hjemme³⁾.

Paa den anden Side findes ikke meget færre Skrivelser, som viser den utidige Langmodighed, med hvilken Forsyndelserne blev taalte. Det var ved Recesserne 1547 og 1558 fastsat, at dersom nogen Adelsmand blev siddende hjemme uden Forlov, skulde Rigsraadet dømme den paagældende til at give Bøde efter Evne og Lejlighed, og at han, hvis Udeblivelsen gentoges tredie Gang, „skulde købe sin Frelse af Kongen“⁴⁾. Denne Bestemmelse skærpedes yderligere, da Kongen 1564 udtalte, at der skulde foretages nøjagtig Undersøgelse, og dersom det ved denne Lejlighed fandtes, at nogen, som var

¹⁾ Kanc. Brevb.

²⁾ 10. Sept. 1564 (Kanc. Brevb.).

³⁾ 22. Maj 1569 (Kanc. Brevb.).

⁴⁾ Ved Ordningen 1525 var det blevet bestemt, at den, som udeblev fra Mønstring, skulde give en bestemt Bøde til Kongen og yderligere, hvis der blev Brug for Rytteriet, en anden mindre Bøde maanedlig, indtil Fyldest skete.

tjenestedygtig, var forbleven hjemme, skulde han have forbrudt sin Frihed, Skjold og Hjelm, og derefter ikke regnes for Adelsmand¹⁾. Men dog synes det næppe muligt at finde noget Eksempel paa, at Truslen er bleven iværksat. Det synes, at det højst er kommet dertil, at Kongen, naar adskillige almindelige Paamindelser intet havde nyttet, skrev den paagældende umiddelbart til og truede ham endnu en Gang. Eksempler herpaa findes 1566 og 1567²⁾, tydeligst dog maaske 1570, da Kongen tilskrev Lensmanden paa Skodborghus, Hans Rantzau, at han vilde fratage ham Lenet, da han ikke alene selv var bleven hjemme fra Mønstring, uagtet Kongen havde afslaaet hans mundtlige Ansøgning derom, men tillige kun havde sendt to Heste, hvad Kongen ikke kunde lade sig nøje med³⁾. Dette Brev blev skrevet inden Freden endnu var sikret, men det blev ogsaa derved; thi Hans Rantzau beholdt sit Len. Noget strengere har det dog maaske været Hensigten endelig at gaa frem i hint Aar; thi der bestemtes da med Hensyn til den sjælandske Adel m. fl., at de, som vare forsømmelige i at møde, skulde straffes med en Bøde af en Maanedes Sold for hver Hest, som de var pligtige at møde med, for hver otte Dage, de udeblev; men samtidig gaves der en betydelig Henstand. Mønstringen befaledes nemlig at skulle foregaa den 31. Maj, men for Udeblivelse den Dag skulde Bøder ikke idømmes. Det egentlige Møde skulde først finde Sted den 22. Juli, og først da skulde Bestemmelserne om Bøderne træde i Kraft⁴⁾. I nogle Skrivelser frem-

¹⁾ 27. Decb. 1564 (Kanc. Brevb.)

²⁾ 27. Aug. 1566, 10. Juli 1567 (Kanc. Brevb.).

³⁾ 22. Sept. 1570 (Kanc. Brevb.).

⁴⁾ 24. Maj 1570 (Tg. XI. 101 flg.).

træder der endog en mærkelig Mangel paa Villie til at straffe. I et Brev til Frans Brockenhuus skrev Kongen 1566, at han foreløbig maatte lade det gaa hen, at mange Danske var dragne fra Hæren, til Dels uden Tilladelse, skønt Fanerne var meget svage¹⁾, og i et Brev 1568 til Adelen i Jydland udtales der blot som Følge af, at de fleste enten slet ikke mødte eller ikke sendte saa mange Svende og Heste, som de burde, da de skulde møde i Kjøbenhavn 14de Dag Jul for at begive sig paa Tog i Sverig med Kongen, at Rigsraadet ikke vilde tillade Kongen at drage ind i Sverig med saa ringe Styrke, og der berammedes da en ny Samling til den 16. Februar²⁾. Dette skete paa det Tidspunkt, da det allermest gjaldt om at tilføre Daniel Rantzau Undsætning under hans Vinterfelttog.

Det er meget vanskeligt, paa den rette Maade at bedømme den Optræden, som mange Adelsmænd saaledes viste i Syvaarskrigen. En Del kan fremføres til deres Undskyldning. Det kan saaledes fremdrages, at allerede da meget havde forandret sig fra Aarhundredets Begyndelse, saaledes at Adelsrytteriets Ordning ikke længer passede til Tiden. Adelsmændene var egentlig ikke længer Krigere af Livsstilling. Endnu ved Slutningen af Middelalderen dreves kun lidet Avlsbrug paa selve Adelsgaardene, og Omsorgen for Gaarde og Gods behøvede ikke at være stor. Efterhaanden var det blevet anderledes, og de økonomiske Forhold gjorde det vanskeligere og vanskeligere for Adelsmændene at være længe borte fra Hjemmet. Noget lignende fremtraadte med Hensyn

¹⁾ 23. Sept. 1566 (Kanc. Brevb.).

²⁾ 30. Jan. 1568 (Kanc. Brevb.). Jvf. Skr. 2. Jan. 1568 (Rørdam, I. c. 2. I. 312).

til de administrative Forhold for Lensmændene, for hvilke ogsaa de økonomiske Interesser, ganske vist til bedste for Kongens og Kronens Indtægter, blev mere og mere fremdragne som de væsentligste. Hertil kom Pengemangelen i Riget og Vankelmødigheden hos Regeringen, der hyppig i Forbindelse med Smaalighed bragte fortrædelige Forhold frem. Vederlag for Tjenesten udrededes jo kun, naar Adelsrytteriet befandt sig paa fremmed Grund, og flere Gange fremtraadte det uheldige Forhold, at større Dele af det maatte ligge længe i Skaane paa egen Bekostning uden at benyttes paa noget Tog¹⁾, eller at de maatte vente længe for at blive førte over Søen fra én Landsdel til en anden i Danmark. Undertiden blev Rytterne førte over frit eller paa Kongens Bekostning²⁾; men stundom benyttede ogsaa de Folk, som skulde besørge Overfarten, Lejligheden til at fordre ubillig Betaling³⁾. Fremfor alle andre Aarsager maa dog vistnok fremdrages den forandrede Stilling, som Adelen i Frederik II's Tid kom til at indtage overfor Kongen personlig. Medens endnu Christian III, som i det hele taget de tidligere Konger, stadig i det daglige Liv havde været omgivet af talrige danske Adelsmænd, for hvem Tjenesten ved Hoffet var en Skole ogsaa til Lydighed og Respekt, blev Forholdet anderledes under Frederik II. Denne Konges stærkt udviklede økonomiske Interesse førte store Indskrænkninger i Hofholdningen med sig. Kongen var nu i det daglige Liv kun i Berøring med faa Adelsmænd, og til de vigtigere Hofstillinger blev tyske Adelsmænd

¹⁾ Saaledes 24. Jan. 1567 (Kanc. Brevb.).

²⁾ Saaledes ifølge Skr. 20. April 1564 (Kanc. Brevb.).

³⁾ 11. Aug. 1568 blev fastsat en Takst for Overførslen fra Aarhus til Kalundborg og fra Nyborg til Korsør (Kanc. Brevb.).

ofte foretrukne for danske. Adelen kom derfor til mere og mere at mangle den for dens Stilling som Krigerstand vigtigste Udvikling. Det var ej heller længer saa meget som før en Anbefaling for de unge Adelsmænd at have gjort Krigstjeneste i fremmede Lande. Det blev nu mere Universiteterne i hine, ved hvilke de søgte den Uddannelse og den Lærdom, der blev den bedste Anbefaling til administrative Poster — noget, som i og for sig kunde have været meget godt, naar det ikke ved den nu én Gang givne Hærordning havde været til Skade for denne. Adelen blev mere og mere en Landadel med Særinteresser i Stedet for en Rigsadel med varm Følelse for og Forstand paa, hvad der i det Hele taget var til Gavn for Riget.

Alligevel, om end disse Forhold kan bidrage til Forstaaelse af den Mangel paa Pligtopfyldelse, der traadte saa stærkt frem, saa udgør de dog langt fra fuldgyldige Undskyldninger for den Mangel paa Fædrelandssind, der var saa meget fordømmeligere, naar den viste sig under Krigsforhold.

Dog maa det fastholdes, at de, hos hvem den fremtraadte, ikke udgjorde Flertallet. Mod Adelen i sin Helhed kan der ikke rettes Bebrejdelser for Mangel paa Fædrelandssind og Offerberedvillighed. Det var Overgangen til dens senere Optræden, der begyndte at vise sig; men i sin Helhed holdt den endnu fast ved de gamle Overleveringer. Det maa saaledes ikke forglemmes, at den jyske Adel paa Herredagen i Viborg 1569 udtalte at Kongen ikke burde indgaa eller give Samtykke til nogen Fred, som ej kunde være Rigerne og Underaatterne lidelig, eller som kunde komme dem til Haan, Spot eller Forsmædelse. Kongen maatte hellere foretage,

hvad der kunde være dem til Ære og Berømmelse, og dertil vilde Adelen i alle Maader være ham behjælpelig¹⁾. Det maa ej heller forglemmes, at der mod Adelsrytteriets Optræden i selve Kampene ikke kan fremsættes nogen Anke. Den er snarere ophøjet over enhver Ros, og om der end maaske i Syvaarkrigens sidste Aar viste sig noget mindre Ihærdighed, saa behøves der omvendt blot en Henviſning til Axtorna-Slaget, i hvilket saa mange af Adelen købte Sejren med deres Liv, og mange andre taltes mellem de saarede og savnede²⁾.

Paa Grund af Adelsrytteriets ringe Styrke forsøgte der stundom i Krigstid, foruden ved Hjælp af hvervede, at faa til Veje bragt Ryttere udover, hvad der stilledes af Lenene, Arvegodset, samt mere eller mindre af Domkapitler og Klostre. Disse Forsøg, der gjaldt en Udredning fra Købstæderne og Bønderne, maa dog sikkert betegnes som en ganske midlertidig Nødhjælp og som mislykkede. De fremtræder ogsaa kun sjældent. De forekommer især i Unionens Tid, derefter kun nogle faa Gange, og det synes, at det blot var som ridende Skytter og for en Del kun til Landeværn, at saadan Tjeneste fordredes, som det vil blive omhandlet i det følgende.

¹⁾ 2. Juni 1569. Reg. X, 54 b flg.

²⁾ Om de for Adelsrytteriet givne Krigsartikler se Emil Madsen, Studier over Danmarks Hærvæsen i det 16. Aarhundrede, 12 flg. — Retsgrundlaget for den Tjeneste, der udførtes af Adelens Svende i Fredstid, var den til Erik af Pommern henførte Gaardsret med enkelte Ændringer, særlig de 1528 (Fr. I's Reg. 163) og ved Recessen 1537 givne, derpaa Frederik II's Gaardsret af 1562. — Om Enkelthederne i Adelsrytteriets og overhovedet hele Rytteriets Ordning se Hist. Tidsskr. 7, I, 144 flg.

Købstadborgernes Tjeneste.

Paa Grund af Danmarks geografiske Forhold var Tjenesten til Søs oprindelig den vigtigste Del af den hele Krigstjeneste, der fordredes af Købstadborgerne, ved hvilket Udtryk der ikke maa forstaas alene de egentlig næringsdrivende Borgere, men ogsaa de i deres Tjeneste staaende, krigsdygtige Mænd, saaledes som det udtrykkelig udtaltes 1573¹⁾.

Endnu i det 16. Aarhundrede spillede denne Søkrigstjeneste en meget stor Rolle, med Hensyn til hvilken det dog maa være nok at anføre Hovedpunkterne.

I Begyndelsen af Aarhundredet udredede Købstæderne endnu efter gammel Sædvane saa mange udrustede og med Befalingsmænd og Mandskab af dem forsynede Krigsskibe, at disse udgjorde en betydelig Del af Rigets hele Krigsflaade. Endnu ved Ordningen af 1525²⁾ bestemtes, at foruden Kongen skulde hver af Bisperne, ligesom det tidligere var sket³⁾, og hver af de to største Byer, Kjøbenhavn og Malmø, udrede et Skib, medens de rige af Adelen hver skulde stille en Jagt, og de mindre Købstæder ved Søsiden enes om at udrede Skibe. En større Udredning fastsattes 1531, dog tillige paa en Maade nogen Indskrænkning, idet der da bestemtes, at nogle Lensmænd og Købstæder vel skulde udrede noget mere end før, men tillige, at de smaa Køb-

¹⁾ I Skrivelse om Mønstring af 17. August 1573 findes udtalt, at Byskriveren skulde forfatte Registre over alle Borgere, der var bosiddende i vedkommende By og ikke ved Alderdom eller Skrøbelighed forhindrede i at lade sig bruge, ligeledes over Tjenestesvende og andre, som fandtes værgagtige (Kanc. Brevb.)

²⁾ D. Mag. 2, V, 96.

³⁾ Jvf. Christensen l. c. 370.

stæder, som ikke formaaede at udrede Skibe, kun skulde hjælpe med Folk og Proviant¹⁾. I øvrigt hidførtes den væsentligste Forandring ved Reformationen, idet Bispens Udredning faldt bort. Kongens Part i Udredningen voksede da, og efterhaanden som det erkendtes, at der var for store Vanskeligheder at overvinde selv for de store Lensmænd, paa Grund af det ved det nye Forladeskyts voksede Krav til Skibenes Størrelse og Udrustning, ophørte ogsaa de at udrede Skibe i det mindste fra 1555, samtidig med at Kongen skænkede sine Skibe større og større Omhu, saa at den kongelige Flaade alt tidlig under Christian III naaede en meget betydelig Styrke²⁾. Endnu vedblev Købstæderne at yde deres Part; men efter faa Aars Forløb begyndte en Overgangs-

¹⁾ D. Mag. 2. VI, 128 flg. — Købstædernes Skibe findes benævnte „Jagter“ i Skr. 30. Sept. 1531 (Fr. I's Reg. 365).

²⁾ Ifølge Schäfer, Geschichte von Dänemark, IV. 390, findes der i Arkivet i Marburg en Fortegnelse fra Aar 1543 over, som det angives, samtlige danske Krigsskibe med Oplysninger om deres Besætning, Bestykning og Forsyning med Proviant. Det største Skib „Samson“ havde en Besætning paa 712 Mand, blandt hvilke 150 Baadsmænd og 500 Knægte, og det var forsynet med 43 Stykker stort og smaat Skyts, samt 24 Hager. Det næststørste, „Michel“, havde en lige saa stor Besætning, men kun 33 Stykker Skyts og 18 Hager. Det trediestørste, Hamburger-Gallion, havde kun en Besætning af 423 Mand, men derimod 35 Stykker Skyts og 24 Hager. I alt havde Flaaden om Bord 5046 Mand, blandt hvilke 1136 Baadsmænd og 3330 Knægte. Det var nærmest Skibenes Størrelse og Skytsforsyning, der var vokset, thi Størrelsen af Besætning synes i det foregaaende Aarhundrede snarere at have været større end mindre. Ved det Forbund, som blev indgaaet 1456 mellem Danmark og Frankrig, bestemtes saaledes, at den danske Konge, naar det forlangtes, skulde komme den franske til Hjælp med 40 eller 50 Skibe og paa dem 6000 eller 7000 Mand (Hvitfeldt 863). — I den Liste angaaende Samson, som findes i D. Kancellireg. 474, er der for dette Skib kun opført 80 Skippere og Baadsmænd og 400 Knægte.

tid, der særlig fremtraadte i Aarene 1558—62, og i hvilken flere og flere Købstæder først foreløbig og saa for bestandig fritoges for at udrede Skibe imod, at de til Kongen afleverede det Skyts og andet Artillerimateriel, samt Krudt, der hørte til deres Skibe, stundom ogsaa selve Skibene, og i Stedet for kom Kongen til Hjælp med Folk og Proviant. 1565 blev der endnu fordret et Krigsskib af en Købstad; men dette synes saa at have været sidste Gang i det 16. Aarhundrede¹⁾. Der fordredes vel endnu derefter Skibe til Transport af Proviant, men ikke Kampske²⁾, og fra dette Tidspunkt er det da alene den kongelige Flaade, som der er Tale om, og som efterhaanden udviklede sig saa meget, at den ved Frederik II's Død bestod af 22 Skibe med 624 Stykker svært Skyts³⁾. Til denne afgav da Købstæderne en stor Del af Besætningerne. Især i Begyndelsen af Syvaarskrigen, da Artilleriet endnu ikke til Fulde ansaas for at være det afgørende Kampmiddel, forlangtes der af Købstæderne til Flaaden mange Folk med Harnisk, Skydevaaben og lange Spyd, saaledes 1564 c. 1800 Mand, foruden Befalingsmænd, Spillemænd og Læger⁴⁾. Efter Syvaarskrigen synes derimod en lignende Udredning kun meget sjældent at have fundet Sted⁵⁾. Samtidig forlangtes tillige mange Søfolk, medens ogsaa

¹⁾ 13. Juni 1565 (Kanc. Brevb.) Købstadskibe anvendtes sluttelig for sidste Gang i Kalmarkrigen (Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 156).

²⁾ Ifølge Lind, Fra Kong Frederik den Andens Tid, 6, skulde det senest have været 1566, at man ophørte at paabyde Udredelse af Orlogsskibe af Købstæderne.

³⁾ Garde, Den dansk-norske Sømagt, Kbh. 1861, 95.

⁴⁾ 22. Marts 1564 (Kanc. Brevb.).

⁵⁾ En saadan synes at være anvendt 1573 (17. Aug., 3. Sept. 1573) (Kanc. Brevb.)

mange Søfolk hentedes fra Norge og mange fra fremmede Lande søgtes tilvejebragte, foruden at stundom Baadsmænd udtoges af Skibe i Sundet, saaledes 1564 af Købstæderne ikke mindre end 1470 Baadsmænd¹⁾, i 1567 13 Skippere, 31 Styrmand, 669 Baadsmænd, 30 Bartskærere, 35 Spillemænd og 57 Tømmermænd²⁾, og i 1568 omtrent lige saa mange³⁾, og en ret betydelig, undertiden endog større Udredning af lignende Folk, dog med Undtagelse af Skippere, Styrmand, Spillemænd og Bartskærere, derhos af Skibsbyggere, vedblev ogsaa efter Syvaarskrigen fra 1574 indtil henimod 1587, da Tjenesten paa Holmen omordnedes⁴⁾, og Dannelsen af Holmens faste Stok synes at være begyndt. Efter 1587 forekommer der kun nogle faa Udskrivninger af temmelig smaa Antal, vistnok nærmest kun som Tilskud, naar man kom i Forlegenhed for Folk⁵⁾. I det mindste fra 1552 synes der vistnok altid at være betalt Løn til de saaledes udredede Søfolk, hvis Tjeneste i Almindelighed synes at have været meget lang⁶⁾. Bøsseskytterne paa den kongelige Flaade synes at have været hvervede.

Ved Siden af Krigstjenesten fordredes der dog ofte en meget udstrakt Tjeneste af Købstadborgerne i Krigen til Lands. Først og fremmest gjaldt dette Forsvaret af deres egen By, for saa vidt den var befæstet, hvad der egentlig kun var en Følge af Landeværnspligten; derhos

¹⁾ Lind l. c. 75.

²⁾ 25. Febr. 1567 (Kanc. Brevb.).

³⁾ 23. Febr. 1568 (Kanc. Brevb.).

⁴⁾ 20. Novb. 1587 (Sj. Tg.).

⁵⁾ Saaledes 29. April 1591 af 40 Tømmermænd, 13. Aug. 1601 af 36 og 10. Aug. 1604 af 30 Baadsmænd, alt fra de Kjøbenhavn nærmest liggende Byer (Sj. Tg.).

⁶⁾ Jvf. Skr. 4. Juli 1616 (Secher, Corp. const. dan. III, 481).

fordredes Tjeneste efter Omstændighederne i andre befæstede Byer eller endog i aaben Mark i udstrakt Grad, ogsaa udenfor Rigets Grænser.

Især i Unionens Tid, dog ogsaa enkelte Gange senere, ses der, som omtalt foran (S. 148), at være udredet Folk baade til Hest og til Fods af Købstæderne. En Optegnelser fra 1506 viser saaledes, at der af Købstæder Øst for Øresund er udredet eller skulde udredes 300 til Hest og 350 til Fods¹⁾. Til Felttoget 1520 forlangtes der af Købstæderne ridende Skytter, hver Mand med en Hest af 20 Marks Værdi, med Harnisk og Værge, og enten med en Bøsse eller Armbrøst²⁾. Paa Mønstersedler, som endnu findes fra Aarene 1529 og 1535³⁾, findes tilsvarende optegnet Folk til Hest fra Købstæder; men derefter synes saadant ikke mere at forekomme, undtagen 1567, da Kongen havde befaleet Otte Brade at gøre et Tog ind i Sverig med de i Skaane hjemmehørende Adelsmænd, Borgere og Bønder, og i dette Tog skulde ogsaa Ryttere, udredede af Købstæder, deltage⁴⁾.

I Almindelighed var det dog kun Tjeneste til Fods, som fordredes af Købstadborgerne, og som man gjorde Regning paa, dog i meget ulige Grad til de vekslende Tider.

Især i Begyndelsen af Aarhundredet var det som oftest meget betydelige Udredninger, der forlangtes, saa betydelige, at de ved Siden af, hvad der fordredes til Krigsskibene og til forskellig anden Tjeneste, maa have

¹⁾ D. Kancelli, Mønstringsruller etc. 1505—1562.

²⁾ Allen, De tre nord. Rig Hist. III, 140. Jvf. angaaende de fyenske Byer Vedel Simonsen, Bidrag til Odense Byes Hist. II. 1. S. 141.

³⁾ D. Kancelli, Mønstringsruller etc. 1505—1562.

⁴⁾ 16. Novb. 1567 (Kanc. Brevb.).

været meget byrdefulde, især da der i Reglen af de Folk, der i det Hele taget udrededes, forlangtes, at de skulde bringe Proviant med for 2 Maaneder. Senere, alt som Skydevaabnene blev forbedrede, og Krigsfærdigheden hos de hvervede voksede, sank Tilliden og Kravene til Borgernes Væbninger, dog kun periodisk, idet man nødigt gav Afkald paa den Forøgelse af Hærstyrken, der kunde opnaas ved dem. Til alle Tider var det Regeringen magtpaaliggende, at Borgerne holdt deres Udrustning i Orden, og idelig og idelig udstedtes Paabud herom, snart til samtlige og snart kun til enkelte Købstæder, alt som Mangerne traadte frem ved de Mønstringer, der af og til holdtes.

Det er umuligt at angive, hvad der i Virkeligheden blev udredet i Krigstid, da der omtrent ikke foreligger Oplysninger herom, og der derhos ofte ikke bestemt kan skelnes mellem, hvad der blev anvendt til Lands og til Søs. Men Forholdenes Vekslen ses alligevel tilstrækkeligt af de enkelte Oplysninger, der haves om den Styrke, som fordredes ved visse Lejligheder, af de Resultater af Mønstringerne, som endnu forefindes, og af de Paabud, der udgik.

Det kan være tvivlsomt, om de 80 Mand, som 1509 fordredes alene af Aarhus¹⁾, var udelukkende bestemte til Hæren; derimod kan der næppe være Tvivl om, at naar der 1523 fordredes c. 1300 Mand fra de fleste Købstæder Vest for Øresund til Møde ved Kjøbenhavn den 10. Aug., saa har det været Hensigten at anvende dem i Belejringshæren, om der end siges „at de skulde give

¹⁾ Hübertz. Aktstykker vedk. Staden og Stiftet Aarhus, I. 98.

dem ind i Øresund til Skibe og bringe to Maaneders Proviant med¹⁾. En paatænkt Anvendelse til Lands fremgaar tydeligt af det 1537 udstedte Paabud om at holde Udrustningen i Orden, idet der dør tilføjes, at Borgerne, naar det forlangtes, skulde give sig i Marken til Fods²⁾. Overensstemmende hermed forlangtes der 1539 af Malmø, at Byen skulde sende „til Marken“ en Fænnike, dannet af hver tredie Mand, og udrustet tillige med hvad svært Skyts der havdes og kunde føres med. Da der 1542 befrygtedes et Angreb paa Kjøbenhavn og Landskrone, befaledes det Borgerne i nogle Byer at forstærke Besætningen i dem³⁾. Noget mindre forlangtes, da der 1545 paatænktes et Tog mod Ditmarsken, idet der i Følge et Brev til Odense om Udredning fra denne By, kun forlangtes, at hver fem Mand skulde udrede den sjette⁴⁾.

Her var der dog omtrent naaet det Tidspunkt, da det synes, at man havde begyndt at faa Betænkelighed ved at bruge Købstadborgerne i aaben Mark. Da der 1545 syntes at være Fare for Krig, udgik der den 12. April Breve, som forlangte Udredning af bevæbnede fra Købstæderne i Nørrejylland og Fyen, da Kongen havde aftakket de fremmede Krigsfolk, som han plejede at have i sin Tjeneste. Allerede den 28. April genkaldtes dog Befalingen. Kongen skrev, at han havde besluttet at antage hvervede, efter at han havde overvejet Sagen med Rigsraadet og fundet, at det vilde være Købstæderne til for stort Besvær at udrede Udbudet, og — findes der

¹⁾ D. Kong. Hist. Fasc. 10.

²⁾ D. Mag. 3, VI, 184.

³⁾ Jacobsen, Afh. i Hist. Tidsskr. 2, I, 162.

⁴⁾ Fyns Stifts litteraire Selskabs Aktstykker, 77.

tilføjet — Udbudet vilde ogsaa komme os og Riget til en føje Hjælp¹⁾).

De sidste Ord synes klart at give til Kende, at man ikke troede, at Borgernes Udbud ret vilde gøre Fyldest; men det er vanskeligt at se, hvad der kan have givet Anledning dertil. Snarest maa denne søges i Borgernes Bevæbning. Der haves vel ikke Mønstringslister fra omtrent hint Tidspunkt, først fra 1555 og nogle følgende Aar; men af disse, som dog kun gælde enkelte Byer hist og her, synes det at fremgaa, at Bevæbningen paa dette Tidspunkt lod en Del tilbage at ønske. Skydevaabnene var endnu ikke overalt komne til saa megen Anseelse, at Opmærksomheden var bleven henledet paa dem. Den almindeligt attraaede Udrustning for Borger-soldaterne var Harnisk (med hvad dertil hørte), langt Spyd eller Hellebard og „Degen“ (Kaarde). Harnisket gav Anseelse, og det synes at have været sjældent, at Øvrighedspersonerne og de mere fremtrædende Borgere, der var Befalingsmænd, ikke havde Harnisk; men dets Anskaffelse var noget bekosteligt; de mindre velstillede havde ikke Raad dertil efter den Tilbagegang, Byerne havde lidt ved Grevens Fejde. Der fandtes derfor i adskillige Byer en Del, som ikke besad det. I nogle Byer, f. Eks. Cimbrishamn, synes der endog at have været meget faa eller ingen, der besad et saadant. Kunde den, der ikke formaaede at anskaffe sig et Harnisk, dog tilvejebringe et Skydevaaben, var han endda efter Tidens Fordringer ret godt bevæbnet; thi Skytterne i Borger-væbningen synes da aldrig at have haft Harnisk; men ogsaa Skydevaabnene, dels de ældre Halvhager, dels de

¹⁾ D. Mag. 4, 1, 62, 101.

nyere „Rør“, fandtes ikke i stort Antal. I samtlige Byer, for hvilke der haves Mønstringslister, tagne under ét, udgør Skytterne fra en Fjerdedel til lidt over en Trediedel af de i Listerne opførte bevæbnede Borgere. Tilbage blev der da et Antal af Borgere, som ofte var ikke ubetydeligt, og hvis hele Udrustning bestod i et eller andet Slags Spyd og en „Degen“ eller Kaarde, sjældent et Sværd, og endelig fandtes der stundom nogle, som aldeles ikke besad Vaaben¹⁾.

Bevæbningens Tilstand har næppe været bedre 1546, og den var det næppe heller i væsentlig Grad, da Syvaarkrigen indtraf. De store Krav, som den stillede til Rigets Forsvar, bevirkede, at man i Krigen til Lands ikke undlod at benytte Købstadborgere baade til Forsvar af befæstede Byer og i aaben Mark i fremmed Land²⁾. Forskellige Optegnelser viser dette; derimod savnes Angivelser af, hvor store Styrker der saaledes anvendtes³⁾, og der haves kun en enkelt Mønstringsliste fra 1563, og denne frembyder ikke noget særegent fremfor, hvad der ovenfor er fremsat angaaende Bevæbningen. Der kan saaledes ikke udtales nogen begrundet Mening om den Anvendelse, der i hin Krig gjordes af Borgersoldaterne,

¹⁾ Se nærmere om Bevæbningen, som overhovedet angaaende Enkelthederne i Fodfolkets Ordning paa hin Tid Hist. Tidsskr. 7, I, 165 flg.

²⁾ Kongen befalede saaledes Juledag 1567 Udbud af Købstæderne til at sendes ind i Sverig (Kanc. Brevb.).

³⁾ Det er sandsynligt, om ikke paaviseligt, at man i Krigens første Aar af og til har forlangt store Udbud af Købstæder til Anvendelse i Krigen til Lands. I Norge synes man dog at have gaaet endnu videre, idet der 1566 af c. 320 Borgere i Bergen forlangtes udredet 200, et Antal, som man dog senere nedsatte til hver fjerde Mand (Hist. Tidsskr. 5, VI, 117), det samme Antal, der synes at være det højeste, som man er gaaet til herhjemme under Syvaarskrigen.

og om deres Optræden; men dog synes den Omstændighed, at Kongen den 30. Marts 1568 bifaldt, at de af Købstæderne i Skaane, Sjælland, Laaland og Falster udrødte Knægte blev hjemsendte med Undtagelse af dem, der godvillig vilde blive, ikke at tale for, at man har følt sig særdeles tilfreds med Borgersoldaternes Tjeneste, om end der til Grund for Beslutningen til Dels kan have ligget en Hensyntagen til de paagældende Byers økonomiske Vilkaar.

Efter Syvaarskrigen foretoges der i Frederik II's Regeringstid intet med Hensyn til Borgervæbningen, undtagen at der i Aarene 1573 og 1583, da Uroligheder kunde befrygtes, blev foretaget Mønstringer. Borgerne fik saaledes for største Delen Lov til at skøtte sig selv; men om der saaledes end ikke tilgik dem noget Paabud, saa indtraadte der dog ved deres egen Drift betydelige Forandringer i deres Bevæbning, idet de mere og mere aflagde Harniskerne, dermed til Dels ogsaa de lange Spyd, og gik over til at blive Skytter. Det kan vel være, at Afleggelsen af Harnisket i enkelte Byer til Dels har været en Følge af økonomiske Forhold, om end Købstæderne paa dette Tidspunkt var i stærk Opkomst; Bekvemmelighedshensyn kan vel ogsaa have gjort sig gældende; men den væsentligste Bevæggrund synes dog at have været en rigtig Erkendelse af, hvad der tjente Borgerne bedst. Ogsaa de Skyttelag, som fandtes i adskillige Byer, kan vel have bidraget til Forandringen, og Lyst til at skyde synes af og til fremtrædende¹⁾. Som et Eksempel

¹⁾ Som et Eksempel herpaa kan nævnes, at Regeringen 1595 fandt sig foranlediget til at forbyde Aarhus Borgere at skyde efter Fugle ved Domkirken, og hvor Borgerne ellers skød efter egen Lyst og Villie (24. Novb. 1595, J. Tg.).

kan der fremdrages Forholdene i Aalborg, der vistnok maa anses for stedse i de her omhandlede Tidsrum at have været en ret velhavende By. I Mønstringslisten for 1556 findes der her optegnet 261 væbnede Borgere, deraf det forholdsvis særdeles store Antal af 138 med Harnisk og 108 Skytter¹⁾. 1583 fandtes der 419 væbnede Borgere, men blandt disse var der kun 41, som besad Harnisk, medens 253 havde Langbøsser og de øvrige, forskellige andre Vaaben, især de saakaldte Fjederspyd. Foruden Bøsserne findes der nu tillige hos Borgerne især hos Befalingsmændene, dog ogsaa stundom hos flere andre, Pistoler („stakkede Rør“). I det Hele taget var vistnok Bevæbningen bleven forbedret, om end en enkelt By kunde være en Undtagelse²⁾.

Da Frederik II var død, fandt Regeringsraaderne det ønskeligt, at der blev holdt Mønstring, og denne foregik da i Efteraaret 1588. Den blev paabudt 5. Juli, og ved denne Lejlighed blev der i det mindste for nogle Byer angivet Regler for, hvorledes der med Hensyn til Udrustningen skulde gaas frem. Det bestemtes saaledes for Odense, at de Borgere, som besad hele Gaarde og ikke havde fuld Rustning med Harnisk, skulde have an-

¹⁾ Muligt har det bidraget til, at der i Aalborg fandtes særdeles mange udrustede med Harnisk, at Borgerne dér 1553 havde faaet en Paamindelse i Anledning af, at Kongen havde erfaret, at en Del af dem havde solgt deres Harnisker og Værger til Bønder, da disse netop havde faaet Paabud om at bringe deres Rustning i Orden (29. Sept. 1553, Kanc. Brevb.).

²⁾ Som saadan fremtræder Skagen i Mønstringslisterne fra 1583. Af 335 Borgere havde kun 77 et eller andet af de sædvanlige Vaaben. Som Bemærkning findes, at de øvrige kun havde Baadsmandsøkser, dels fordi mange i Syvaarskrigen havde mistet deres Værger, og dels fordi de for en stor Del var blevne udtagne til Baadsmænd. De vilde dog gerne købe Bøsser og andre Værger, hvis Kongen ønskede det.

skaffet sig saadanne Udrustningsgenstande til den næste Mønstring. De, som var takserede til Hageskytter, skulde dertil forskaffe sig Stormhuer. De, som ikke var takserede til fuld Rustning eller lange Rør, skulde anskaffe Hellebarder eller Fjederspyd. Det blev forbudt at laane den Udrustning, der forlangtes, og Øvrigheden skulde én Gang om Aaret foretage Husundersøgelse for at komme til Kundskab, om enhver havde den befaledede Udrustning¹⁾.

Derefter gik der atter en Del Aar hen, i hvilke der intet forekommer af Interesse, uden at der 1593 holdtes en Mønstring, muligt dog kun angaaende Købstæderne paa Sjælland, Laaland og Falster, og at der 1596 til Kongens Krøning forlangtes ogsaa fra en Del Købstæder udenfor Kjøbenhavn Borgersoldater til at paradere. I al denne Tid vedblev den ovenfor omtalte Forandring i Borgersoldaternes Bevæbning, og denne blev derved i det mindste lige med den Bevæbning, som da synes at have været den mest attraaede hos de hvervede Fodfolksoldater, idet man hos dem vel i Syvaarskrigens Tid havde ønsket mange Skytter, men i Christian IV's Tid derimod forholdsvis færre, i Reglen Halvdelen af den hele Styrke, saaledes som det passede bedre til Kampen i aabent Jordsmon.

¹⁾ Vedel Simonsen, Odense Byes Historie, III. 34. Ved denne Mønstring i 1588 forefaldt et mærkeligt Sammenstød mellem Borgersoldaterne fra Vordingborg og fra Præstø. De skulde tilsammen danne én Fænnike og havde derfor ogsaa kun én Fane, som allerede lang Tid i Forvejen var overgivet til en Præstø-Bogsr, som skulde føre den i Marken. Da Fænniken blev mønstret i Vordingborg, vilde Mændene fra denne By tage Fanen fra Præstø-Mændene, og det kom derved til Haandgribeligheder, ved hvilken Fanen blev sonderreven. (6. Novbr. 1588, Sj. Tg.)

Endelig, i 1598, foretoges en virkelig Ordning. Kongen udtalte, at han havde erfaret, at Borgerne ikke var udrustede, saaledes som de burde være, og ikke heller rigtig takserede med Hensyn til deres Udrustning. Man havde ikke tilbørligt bekymret sig derom, saa at enhver havde raadet sig selv og holdt sig med Vaaben og Værger, som han selv lystede. Det bestemtes derfor, at de nu skulde takseres, saa at enhver blev udrustet, som han „af yderste Formue“ kunde afstedkomme det, og omtrent saaledes, at af hver 100 Mand skulde 60 være Skytter med Stormhue, 20 med lange Spyd og fuld Rustning, og 20 med Hellebarder. Der tilføjedes den ret vigtige Bestemmelse, at de, som manglede Vaaben, skulde skaffe sig Penge inden den næste Paaske, og Kongen vilde saa levere dem Vaabnene til billig Pris. Han havde bestilt sig adskillige Slags Vaaben udenlands og vilde snart faa dem¹⁾).

En Tilendebringelse af Takseringen synes dog først at være sket 1600. Resultaterne foreligger for hele Riget og viser, at Borgersoldaternes hele Antal var 12,341, og at der blandt disse fandtes 6909 Skytter, 2129 med Harnisk (og lange Spyd), 3124 med Hellebarder eller Fjeterspyd og de øvrige med Slagsværd eller anden særlig Udrustning, blandt disse ogsaa Spillemænd²⁾).

Med denne Ordning gik da Aarhundredet ud.

Sammen med Forandringer i Ordningen foregik ikke mindre betydelige i Udtagelsen af Mandskabet, Besæt-

¹⁾ 2. Aug. 1598 (Sj. Tg.). Der findes angivet, at Helsingør i det 16. Aarhundrede selv skal have ejet Harnisker og Vaaben til Bevæbning af Borgerne (D. Mag. 3, II, 227 Anm.). Dette synes dog ikke at have været almindeligt.

²⁾ Se nærmere herom Hist. Tidsskr. 7, I. 209 flg.

telsen af Befalingsmandsposterne og Mønstringerne, som Følge af, at Kongen greb mere og mere ind i Købstædernes Styrelse. Til Bevægelsen i denne Retning, der foraarsagedes dels af Uenighed blandt Borgerne og dels af Magt- og Herskesyge hos Øvrighedspersonerne, synes der at forekomme Spor alt i Slutningen af det 15. Aarhundrede; men den fremtraadte først i mere udstrakt Grad i det 16., navnlig 1547, da det paalagdes mange Lensmænd at føre Tilsyn med Købstæderne i deres Len¹⁾, og den kan betragtes omtrent som endt 1561, da Kongen befalede de nærmest Købstæderne boende Lensmænd at tage disse i Forsvar og at paasé, at det var dygtige Folk, der ansattes som Borgmestre, Raadmænd og Byfogeder, og at de varetog deres Embeder paa rette Maade, medens det tillige befalede Borgerne at være Lensmændene lydige og at henvende sig til dem med deres Klager²⁾.

Denne Forandring maatte blive af Betydning for alle Købstædernes Anliggender og saaledes ogsaa for de ovenfor fremdragne, dog med enkelte Tillempninger.

Bestemmelsen om, hvem der skulde udtages til at drage ud, synes i Aarhundredets første Del ganske at have været overladt til Øvrigheden i de enkelte Byer. Derefter synes det at have været i det mindste Hensigten, at Lensmændene skulde drage om til de dem underlagte Byer og tillige med Byfogeden bestemme, hvem der skulde udredes, og paasé, at der ikke stilledes

¹⁾ D. Mag. 4, I, 332 flg.

²⁾ 8. Juli 1561 (Kanc. Brevb.). — Et Eksempel paa, at det blev overdraget Rigsraader at udvælge Borgmestre og Raadmænd mellem flere af Borgerne udpegede, haves ved Skr. 15. Jan. 1567 (Vedel Simonsen, Odense Byes Hist., II. 2. S. 139).

uduelige og vanføre Folk¹⁾. Under selve Krigen var det derimod som oftest særlige, af Kongen dertil for hver Gang især udnævnte Mænd, som Hvervet blev overdraget, deriblandt ogsaa Skibshovedsmænd, naar de udtagne skulde benyttes til Søs, og der samtidig til lignende Tjeneste skulde udtages Bønder og Personer af Landalmuen. Navnlig Hensynet til Søkrigstjenesten synes saaledes at have gjort sig gældende ved Udnævnelsen af de Mænd, som skulde varetage Udskrivningen 1565 til Dels med Bistand af Lensmændene²⁾. Derimod blev Hvervet det følgende Aar overdraget til særlige betroede Rigsraader, og de skulde selv bestemme, til hvilke Byer hver enkelt vilde drage³⁾. 1570 blev det overdraget Lensmanden i Nyborg at foretage Bestemmelserne i hele Fyen⁴⁾. Efter Syvaarskrigen, da der kun udtoges Folk af Købstæderne til Søjteneste, fortsattes paa samme Maade, idet der af Kongen udnævntes Mænd for hver Gang, deriblandt ret hyppigt Skibshovedsmænd, saaledes 1577 og 1579⁵⁾. Efter 1580 synes det, maaske med sjældne Undtagelser, altid at have været vedkommende Lensmænd, der bestemte, hvem der skulde udredes.

Der findes nogle Eksempler paa, at udtagne under-

¹⁾ Saaledes i en udateret, formentlig fra Syvaarskrigens første Tid hidrørende Concept (Rigsark. Div. Sager A. 1, 10).

²⁾ 14. Nov. 1565. — Knud Stensen paa Sjælland, Lave Venstermand paa Laaland og Falster, Peder Munk i Fyen, Kristjern Juel og Enevold Kruse i Jydland (Kanc. Brevb.).

³⁾ 9. Okt. 1566. — Jørgen Lykke, Holger Rosenkrantz, Otte Brade, Jørgen Rosenkrantz (Kanc. Brevb.). Jvf. 19. Febr. s. A.

⁴⁾ 27. Marts 1570. — Eskild Gøye (Kanc. Brevb.).

⁵⁾ 16. Decb. 1577. — Kristjern Munk til Gjessing Gd. i Jydland, Alexander Durham i Fyen (Kanc. Brevb.). — 1. Decbr. 1579. — Foruden de nævnte Jørgen Skulle i Sjælland og Smaalændene, Lavrits Kruse Tygesøn i Skaane (Kanc. Brevb.).

tiden ere blevne fri for Tjeneste ved at indbetale en Pengesum, saaledes 1567¹⁾), men ofte kan dette ikke have forekommet. Fra samme Aar haves ogsaa Tilladelse for en Borger til at stille en anden i eget Sted²⁾), men ogsaa dette synes kun i hint Aar at have været anvendt, og saa vel Løskøbelse som Stillingstilladelse synes nærmest kun at have gældt Tjenesten til Søs. Derimod findes der fra Aarhundredets første Tid Eksempler paa, at hele Byer er fritagne i nogle Aar for Udbud tillige med Skat og andre Byrder, som oftest fordi den paa-gældende By havde lidt Skade ved Krigsbegivenheder, Ildebrand eller lignende, eller fordi den havde anvendt stor Bekostning paa en eller anden offentlig Bygning. Lund fritoges saaledes 1524 i seks og Vä i ti Aar blandt andet for Udbud. Lignende Fritagelser synes dog kun sjældent at forekomme længere frem i Tiden³⁾).

Befalingsmændene blev undertiden valgte af Borgerne selv. Det udtaltes saaledes 1539, at Borgerne selv med Borgmester og Raads Samtykke skulde vælge en Hovedsmand⁴⁾). Mere almindeligt var det, at en Borgmester og en Raadmand, eller ogsaa kun én saadan skulde an-

¹⁾ 5. Juli 1567 tillades det 60 Borgere i Odense at blive hjemme mod at betale 1000 Dlr. (Kanc. Brevb.). Nogle Indtægter af samme Art findes i Regnskaberne for 1567 (Grundtvig l. c. S. XIX).

²⁾ 20. Juni 1567 udtaltes, at hvis det faldt nogen udtagen for besværligt selv at tjene til Skibs, kunde han i Stedet for sig selv udrede en duelig Mand og tage ham med til Kjøbenhavn. Befandtes saa denne brugbar, kunde han selv blive hjemme (Kanc. Brevb.). Stillingstilladelsen havde iøvrigt Hjemmel i Kong Hans' Købstadprivilegier 1484, Pkt. 8. Den findes her betinget af Borgmester og Raads Samtykke.

³⁾ 6. og 8. Juli, 27. Aug. 1524, Fr. I's Reg.

⁴⁾ D. Mag. 3, VI, 226 flg.. 6. Juni 1567 (Kanc. Brevb.).

føre Borgerne og følge med dem fra deres By, naar de blev udredede. Bispen af Aarhus gav 1510 Kongen det Raad, da de til Flaaden udredede Folk havde vist sig uduelige, at han skulde lade en Borgmester eller Raadmand følge med, da en saadan næppe vilde tage andre end duelige Folk med sig¹⁾. Paabud om, at Borgerne skulde sætte en Borgmester eller Raadmand til Hovedsmand, udgik 1537²⁾, og det synes at have været den almindelige Regel omtrent i hele Aarhundredet, at især en Borgmester var Hovedsmand, idet saadant af og og til er optegnet i Mønstringslisterne, om det end ikke altid var med Glæde, at den paagældende drog ud i saadan Bestilling³⁾; men stundom har der ogsaa været Undtagelser. 1539 befaledes det jo saaledes Borgerne at vælge en Hovedsmand, dog med Borgmesters og Raads Samtykke. Det synes ogsaa sandsynligt, at to Personer med fremmede Navne, som 1565 af Øvrigheden i Odense blev ansatte som øverste Befalingsmænd over Byens Udredede, ikke har hørt til Øvrigheden⁴⁾; thi det blev dette Aar befalet, at en „forsøgt“ (krigsvant) Borger af hver By skulde føre de udbudte og have Befaling over dem⁵⁾. 1566 befaledes det Lensmændene at ansætte Hovedsmænd over det Udbud, saavel af Borgere som Landalmue i Skaane,

¹⁾ Hübertz, Aktstykker vedk. Staden og Stiftet Aarhus I. 100.

²⁾ D. Mag. 3, VI, 184.

³⁾ Øvrigheden i Ribe tilbød under Syvaarskrigen en Mand, som ikke synes at have haft Adkomst til en Plads i Byens Raad, at blive Raadmand paa den Betingelse, at han som den yngste skulde paatage sig at anføre Byens Krigsfolk; men dette vilde han dog ikke (Samlinger til Jydsk Hist. og Top. 1, I. 225).

⁴⁾ Fyens Stifts litteraire Selskabs Aktstykker, I. 79. Deres Navne var Thomis v. Pomern og Henning van Hus.

⁵⁾ 8. Febr. 1565 (Kanc. Brevb.).

der var bestemt til Halmstad¹⁾, og 1567 var det de foran (S. 163 Anm. 3 og 4) nævnte Rigsraader, som skulde gøre det²⁾, saa at der aabenbart under Syvaarskrigen har været en idelig Vaklen i dette Forhold som i saa mange andre. Over de Borgersoldater, som skulde have Opsyn og Varetægt paa Slottet i Kjøbenhavn og i Byen ved Christian IV's Kroning 1596, blev der tildelt en Hofsinde, Fromholt Berg, den øverste Befaling³⁾. Senere ansattes af Kongen Befalingsmænd over visse Dele af Borgervæbningen, saaledes 1599 Severin v. Aarhusen, der ansattes som Hovedsmand for de smaa Købstæder i Sjælland, og som 2 Gange om Aaret skulde drage om til alle Købstæder i denne Landsdel undtagen Kjøbenhavn og Helsingør, der mønstre Borgerne og eftersé, at Borgerne var udrustede, som de burde⁴⁾, og 1600 Lensmanden paa Ravnsborg, Knud Urne til Aarsmarke for Købstæderne paa Laaland og Falster⁵⁾.

Om Ansættelsen af de mere underordnede Befalingsmænd, Læger, Spillemænd o. s. v. haves ingen Oplysning, saa at det vel kan forudsættes, at Borgerne selv og senere Byernes Øvrighed har ansat dem.

Mønstringen var i Begyndelsen ganske overladt Byernes Øvrighed. Dette vedligeholdte sig indtil Midten af Aarhundredet, og Paabud derom udstedtes undertiden, saaledes 1539, da der tillige fastsattes, at der skulde holdes Mønstring hvert Aar⁶⁾. 1554 befaledes det, at

¹⁾ 4. Sep. 1566 (Kanc. Brevb.).

²⁾ 24. Jan. 1567 (Kanc. Brevb.).

³⁾ Rmt. Rgsk. 1. Maj til 1. Sept. 1596, 322 b, 325.

⁴⁾ Rtm. Rgsk. 1599/1600, 527. 29. Okt. 1599 (Sj. Reg.).

⁵⁾ Rtm. Rgsk. 1600/01, 284 b, Bestalling i Hofmønsterskriverens Regnskab 1599/1600, 209 flg.

⁶⁾ D. Mag. 3, VI, 226. — 29. Sept. 1554 fastsattes, at den aarlige

Lensmændene skulde foretage den paa det Sted, hvor de befalede Borgerne at møde¹⁾, og dette blev nu med nogle faa Undtagelser det sædvanlige, indtil i Frederik II's Tid, da der indtraadte lignende Uregelmæssigheder, som dem, der foran er fremdragne. Efter Syvaarskrigen foretoges kun Mønstring nogle faa Gange, til Dels ved Hjælp af særlig udnævnte Personer, især Rigsraader, eller ogsaa andre Lensmænd, efter Forhandling med Byernes Øvrigheder²⁾. Efter Frederik II's Død foretoges ligeledes kun nogle faa Mønstringer. Den første, som foretoges samme Aar, som Kongen døde, skulde udføres af selve Regeringsraaderne i Kjøbenhavn og Kjøge, i øvrigt til Dels stiftsvis især af Rigsraader, hvad disse dog ikke ganske kunde overkomme, saa at der maatte tilskrives andre om at træde i deres Sted i nogle Byer³⁾. En anden Mønstring, som kun udstrakte sig til enkelte Landsdele, foretoges 1591 af Rigsraader og andre særlig udnævnte, den sidste, befalet 1598, alene af de paa-gældende Lensmænd⁴⁾. Mønstring af dem, der skulde gøre Tjeneste i Kjøbenhavn ved Kongens Kroning 1596, befalede udført af særlig dertil udnævnte Personer⁵⁾, og 1599 og 1600 blev der truffet de Foranstaltninger, som alt er nævnte foran (S. 166).

Foruden de ovennævnte Udbud forlangtes yderligere i Krigstid af Købstæderne stundom andre Udbud i for-

Mønstring skulde foregaa Onsdag efter 1. Maj, hvilket atter den 7. Marts 1556 forandredes til, at den skulde finde Sted Mandag efter 4. Maj (Kanc. Brevb.).

¹⁾ 29. Sept. 1554 (Kanc. Brevb.).

²⁾ 17. Aug. 1573, 28. April, 6. Maj 1583 (Kanc. Brevb.).

³⁾ 5. Juli, 28. Aug. 1588 (Sj. Tg.), 28. Aug. 1588 (J. Tg.).

⁴⁾ 26. April 1591, 2. Aug. 1598 (Sj. Tg.).

⁵⁾ 12. Juni 1596 (Sj. Reg.).

skellige Øjemed. Der forlangtes saaledes, dog ikke i stor Udstrækning, Kuske og Heste til Artilleriet¹⁾. 1535 og 1536 fordredes flere Gange af forskellige Købstæder forspændte Vogne og Folk med Skansereds kabler og Tømmermænd til Arbejde i Lejren ved Kjøbenhavn og i Hvidøre, Anlægspladsen for Kongens Flaade, og deromkring²⁾. 1565 befaledes Købstæderne i Skaane at udrede Karle med 113 Heste til Brug for Hæren³⁾. Hertil kom endnu en Mængde Transporter af Proviant, især til Søs, og Overførsel paa de forskellige Færgesteder af Folk og Gods, for hvilke Ydelser der dog i de fleste Tilfælde erlagdes Betaling.

Betragtes Tilstanden ved Borgernes Væbninger nærmere, da er det første Indtryk unægtelig, at de have vist sig mangelfulde; men for en billig Bedømmelse maa det ogsaa tages i Betragtning dels, at der fra Regeringens Side især i den anden Halvdel af Aarhundredet indtil omtrent ved dets Slutning langt fra gjordes, hvad den formaade, dels at Købstæderne i det hele Aarhundrede maatte bære store Byrder, som det egentlig var Statens Sag at bære. Vel ophørte Udredningen af Skibe og dermed Anskaffelsen af det til samme hørende svære Skyts; men der blev tilbage Vedligeholdelsen og Ombygningen af Værkerne ved de befæstede Byer og i alle Byer Omkostningerne ved Borgernes Selvanskaffelse af Vaaben og den egne Forsyning i Krigstid med Proviant, der blev saa meget føleligere, som det ifølge Sagens Natur kun var sjældent, at de udbudte fik Løn. Til alt dette kom de Ulemper og Byrder, som fulgte af de i rigt Maal

¹⁾ Saaledes 1535 (D. Mag. 3, V, 279) og 16. Juli 1563 (Kanc. Brevb.).

²⁾ D. Mag. 3, V, 261, 281, 309.

³⁾ c. 26. Aug. 1565 (Kanc. Brevb.).

benyttede Borgelejer eller Indkvarteringer baade i Fredstid og Krigstid, af Forpligtelsen til at modtage og i en vis Tid frit at underholde de kongelige Personer og deres Følge m. fl. paa Rejser og af de ofte misbrugte Forlangender om Ægtkørsler, endvidere, at der i adskillige Byer fandtes ikke faa Adelige, Lærde, Gejstlige, Kirkebetjente og Folk, der stod i Kongens Tjeneste, til Hobe Personer, der dels var fritagne og dels, saa vidt det stod til dem, søgte at blive fritagne for alle borgerlige Byrder, og endelig at der ikke sjældent var Uenighed mellem Borgerne selv om Fordelingen af Byrderne, idet snart én og snart en anden, særlig Øvrighedspersonerne og de mere formuende, søgte at unddrage sig Deltagelse i dem, saaledes især, hvad der angik Indkvartering og Modtagelse af Kongens Folk. Den længste Tid af Aarhundredet var tillige en meget uheldig Tid for mange Byer. Adskillige led haardt under, hvad Krigene havde ført over dem, i nogle tog Næringen betydeligt af af forskellige Grunde, enkelte Steder flyttede Borgerne bort, fordi de ikke kunde udholde Byrderne, saaledes i Kjøge 1569¹⁾, og idelig fremkom Klager over Byernes Armod og de mange øde Grundstykker i dem, indtil endelig i Aarhundredets sidste Fjerdedel en bedre Tilstand begyndte at indtræde, og en almindelig Velstand efterhaanden udbredte sig.

Alligevel kan det vel være, at der har været betydelig mere af Fædrelandssind og Krigeraand hos Borgerne, end det egentlig synes. Medens det vel af forskellige Grunde var forbudt Borgerne at bære Skydevaaben udenfor „deres Byfred“, i Kjøbenhavn og maaske ogsaa

¹⁾ 9. Sept. 1569 (Kanc. Brevb.).

i nogle andre Byer endog i al Almindelighed at gaa med Vaaben udenfor deres Bolig, saa viser dog allerede det foregaaende, at Borgerne havde Sands for at forbedre deres Bevæbning i Retning af Skydevaaben og Lyst til at erhverve sig Færdighed i at bruge dem, selv om der ikke let kunde foretages nogen synderlig Øvelse¹⁾. For Borgernes Mandsmod og Behjertethed taler ogsaa det ihærdige Forsvar af befæstede Byer, som flere Gange udførtes i Løbet af Aarhundredet, og en stor Del af Flaadens Mandskab, om hvis Kampe der sjældent lyder andet end godt, bestod jo ogsaa af Købstadmænd. Derimod haves omtrent ingen Oplysning om Borgernes Optræden i Krigen i aaben Mark. Sandsynligvis har den været mindre heldig, hvad der allerede vilde følge af Manglen paa Øvelse, men der vides dog intet bestemt i saa Henseende. Den eneste Udmærkelse, som kunde blive en Borger til Del for hans Forhold i Krig, var hans Optagelse i Adelsstanden; men om der end omtrent ikke kan anføres Eksempler paa, at sligt er sket²⁾, saa maa det erindres, at der skulde over Maade

¹⁾ Paabud om Skydeøvelser udgik 1565, idet der da paalagdes de Byer, som skulde udrede Krigsmænd, at lade Skytterne øve sig, indtil Tiden kom, da de skulde bruges (8. Febr. 1565, Kanc. Brevb.); men dette synes at have været det eneste, der udstedtes, indtil der samtidig med Omordningen 1598 skal være indført Øvelser (Slinge, Christian IV's Hist., I, 141).

²⁾ Jørgen Kock, Borgmester i Malmø, adledes 1526 for sit Forhold i Krig (Personalhist. Tidsskr. II, 295). Maaske tilhørte Erik Nielsen Munk, der var Fader til Admiralen Jens Munk, ogsaa nærmest den borgerlige Stand. Han tjente en Tid til Lands under Syvaarskrigen, men indlagde sig dog særlig som Skibsfører saadan Fortjeneste, at han blev adlet 1580 (Casper Rothe, Brave danske Mænds og Kvinders berømmelige Eftermæle, II, Kbh. 1753, 526 flg.).

meget til, at en saadan kunde finde Sted. Endog Rigsraadets Samtykke udfordredes.

Bøndernes og Landalmuens Tjeneste.

Af Bønderne og Landalmuen¹⁾ krævedes ligesom af Adelen og Købstadborgerne Krigstjeneste til Søs, men, som det synes, i den første Del af Aarhundredet kun i

¹⁾ Under Udtrykket Bønder og Landalmue, som ikke ganske tilhører den her omhandlede Tid, er der her indbefattet alle, som boede paa Landet udenfor Købstadjorderne, og som ikke var Adelige, Gejstlige eller Købstadborgere, der besad Landejendom. De kunde dog, uden skarpe Grænser, inddeles i to store Grupper, Bønderne, som besad eller dyrkede de væsentligste Jordejendomme (Gaarde og Bol), og Landalmuen eller den menige Almue, der hovedsagelig ikke besad Jord, men ernærede sig ved Fiskeri, Handel, Haandværk eller Arbejde. Tilsammen var de alle, efter Datidens Udtryksmaade, en eller andens „Tjenere“. Kongens og Kronens Tjenere var dels Selvejerbønderne eller de jordegne Bønder, som de kaldtes i hin Tid, dels de Fæstere og Almuesmænd, som fandtes paa Kongens og Kronens Gaarde og Gods. Til Kongens og Kronens Tjenere henregnedes formentlig ogsaa Bønder og Landalmue, som beboede Købstædernes Landsogne. Paa de under Gejstligheden og de gejstlige Stiftelser hørende Jorder fandtes tilsvarende Fæstere og Almuesmænd, der benævntes Stifts-, Prælat-, Kannike-, Vikar-, Kloster-, Hospitals-, Kirke-, Provste- og Præstetjenere. Paa Adelens Ejendomme (Adelens Arvegods) var Sædegaarden den Gaard, som den adelige Person beboede, og hvis Jorder blev drevne fra Gaarden. De Fæstere og Almuesmænd, som fandtes paa det adelige Gods, benævntes Adelens Arvetjenere. En særlig Klasse blandt disse udgjordes af Ugedagsmændene, de Personer, der var Arbejdere paa Sædegaardens Jorder; dog fordredes i Almindelighed, for at de rettelig skulde kunne faa Del i de Fritagelser for kongelig Skat, Udbud m. m., som var tildelte Beboerne paa Adelens Gaarde og Gods, at de havde Bopæl i det Sogn, i hvilket Sædegaarden laa. I Almindelighed brugtes om forskellige Klasser af den menige Almue en Mængde Benævnelser, hvis Rækkevidde ikke bestemt kan fastsættes, saaledes findes Ordet Husfolk brugt dels om Indsiddere, dels om Personer, som besad et jordløst Hus (jvf.

meget lidet udstrakt Grad. Der haves egentlig kun ét eneste Eksempel fra Unionens Tid, nemlig, at der til Felttoget 1520 forlangtes, at alle Mand i nogle Fiskerlejer i det nordlige Sjælland skulde til Tjeneste paa Flaaden, hver bevæbnet med en god Kaarde og en Økse¹⁾. Det er sandsynligt, at lignende har været udstedt til flere Egne, men Oplysning herom savnes. I lang Tid efter Unionens Opløsning synes der ej heller at have været krævet Folk af Landalmuen til Søkrigstjeneste. I det mindste er der intet Spor dertil, bortset fra, at der vel har forekommet Almuesfolk i Besætningerne paa de Skibe, der udrededes af Bisperne m. fl., og blandt de Søfolk, der undertiden krævedes af Lenene og især af Klostre. Først 1559, altsaa da den kongelige Flaade havde udviklet sig stærkt, og Udredningen af Skibe fra Købstæderne havde begyndt at forsvinde, forlangtes et ringe Udbud dels af Købstæder og dels af nogle Landdistrikter i Jydland²⁾. Derefter synes saa igen intet at have været fordret, førend i Syvaarkrigens Tid, under hvilken der, som det synes dog kun nogle faa Gange, forlangtes et mindre Antal, bevæbnede som Krigsmænd, til Flaaden³⁾,

Hist. Tidsskr. 5, VI, 369), Inderster om Indsiddere, Gaardmænd om Fæstere af smaa Jordstykker eller Fæste-Husmænd (Kalkars Ordbog), Pebersvende om ugifte og ikke bosatte Karle, der gik paa Arbejde hos de Ejendom besiddende Bønder (jvf. D. Mag. I, III, 297), og Bartholomæusdrenge om Karle, som kun paatog sig fast Arbejde i Høsttiden.

¹⁾ Allen, De tre nord. Rig. Historie, III, 1, S. 281.

²⁾ 21. April 1559 (Kanc. Brevb.).

³⁾ 1565 forlangtes fra Bornholm 300 Mand med duelige Værger ifølge Hübertz, Aktstykker til Bornholms Hist. I, 303 flg. — Den 16. Juni 1566 befaledes Bønderne i Frederiksborg Len at møde tre Dage efter med de hos dem værende Tjenestekarle, ligeledes alle Husmænd og Pebersvende, for at Lensmanden af dem kunde udtage saa mange som muligt af tjenestedygtige

derhos i temmeligt stort Antal og omtrent i alle Krigsaarene Søfolk, saaledes 1566 endog 2100 alene fra Jydland, foruden de da allerede udskrevne, 1567 1550 fra hele Danmark¹⁾, der fordredes tillige en enkelt Gang Folk til Arbejde paa Holmen²⁾. Efter Syvaarskrigen forlangtes vedblivende Folk af Landalmuen, samtidig med at saadanne forlangtes af Købstæderne, men dog forholdsvis kun i ringe Antal. Byrden i saa Henseende hvilede fortrinsvis paa Købstæderne, dog med Undtagelse af et enkelt Sted, nemlig Hollænderby paa Amager, fra hvilken alene der i adskillige Aar forlangtes 50, uden at Aarsagen kan oplyses, medens der sædvanligvis kun fordredes aarlig i alt c. 100 af hele Landet, og kun nogle faa Gange henimod 200 eller derover³⁾.

Nogle faa Gange fordredes ogsaa Tømmermænd og Savskærere til at arbejde for Dagløn paa Holmen⁴⁾.

Medens der saaledes i det Hele ikke fordredes synderligt udredet af Landalmuen til Søkrigstjenesten, fordredes der af og til meget betydelige Styrker til Landkrigstjenesten.

Der maa i denne Henseende skelnes mellem Tjenesten som Landeværn og Tjenesten udenfor den egne Landsdel, dels fordi Landeværnspligten langt mere kom

Karle med Rør og gode Værger. Tilsvarende Befalinger udstedtes til Bønderne i Kjøbenhavns og Roskilde Len. Samtlige Befalinger begrundedes med, at der endnu manglede mange Folk til Orlogsskibene. Muligt er der ogsaa udtaget Krigsfolk til Flaaden af Landalmuen i Fyen ifølge Skr. af 20. Juni 1567 (Kanc. Brevb.).

¹⁾ Lind, l. c. 111, 130.

²⁾ 2. Oktb. 1566.

³⁾ Henimod 290 forlangtes 25. Novb. 1577 (Kanc. Brevb.), over 200 12. Jan. 1584 (Sj. Tg.).

⁴⁾ Saaledes 13. Jan. 1580 henholdsvis 40 og 88 (Kanc. Brevb.).

til Anvendelse for Bønderne og Landalmuen end for Adelen og Købstadborgerne, hvis Tjeneste som oftest kaldte dem bort, og dels fordi Opfyldelsen af denne Pligt krævedes af alle Mand i vedkommende Landsdel uden Undtagelse.

Landeværnspligten krævedes efter Omstændighederne opfyldt i de Krige, som indtraf i det hele Aarhundrede.

Den opfyldtes saaledes i Krigen med Lübeck 1509 1512, med forskelligt Held, paa Langeland, hvor Landalmuen til Trods for en vistnok meget tarvelig Bevæbning iværksatte en kraftig Modstand, og paa Laaland og Møen, hvor Evnen til Modstand dog kun viste sig ringe.

Efter Unionens Opløsning krævedes Landeværnspligten flere Gange opfyldt under Grevens Fejde. Alle Undersaatter (Prælater, Abbeder, Priorer, Provster, Riddere, Riddersmænd, Købstadmænd, Bønder og menige Almue) i Vendsyssel, Thy og paa Mors befaledes 1535 at holde sig rede for om fornødent at afslaa et Angreb fra Søsiden¹⁾. Den krævedes samme Aar i Sjælland af Hertug Albrecht og Grev Kristoffer²⁾, og den maa være kommen til Anvendelse paa Bornholm, da Kongen takkede Bønderne og den menige Almue, fordi de havde sat sig op mod Rigets Fjender³⁾.

Under Syvaarskrigen, da flere af de danske Landsdele ofte var truede og nogle ofte blev Krigsskueplads, kom Landeværnspligten næsten stadig til Anvendelse;

¹⁾ D. Mag. 3, V, 45.

²⁾ Krag og Stephanius, Christian den 3dies Historie, Supplementet 22 flg. — Der er her dog for de gejstlige Personers o. fl.s Vedkommende ment, at de skulde lade deres undergivne Svende, Bønder og menige Almue rykke ud, men ikke at de personlig skulde deltage.

³⁾ D. Mag. 3, V, 117.

men da der ikke sjældent af den Landsdel, som var Krigsskueplads, forlangtes Folk baade til Landeværn og Udbud til den egentlige Hær, gled Forlangenderne i de to Henseender stundom over i hinanden, hvorhos Krigens lange Varighed og andre Forhold fremkaldte adskillige Ændringer i, hvad der tidligere stadig synes at have været Reglen. Hovedsagelig anvendtes de som Landeværn udbudte Folk til Strandvagt og til Grænsevagt, til Dels dog ogsaa som lokalt Forsvar i stærkt truede eller angrebne Landsdele.

Straks ved Krigens Udbrud bragtes Landeværnspligten til Anvendelse paa den ældre Maade, idet der befaledes alle Lensmænd, hvis Len gik ud til Kysten, at sætte Bavnet op og holde Strandvagt, for at hver Mand i Tilfælde af fjendtlig Landgang, da Bavnerne skulde tændes, og Ringning med Kirkeklokkerne foretages, kunde gaa med Vaaben og Værge til Strandsiden og gøre Fjenden Modstand¹⁾. Noget senere, i Aug. 1563, befaledes desuden Bønderne i hele Skaane at udrede hver tiende Mand for at benyttes til Grænsevagt og Landalmuen i Bleking at være rede, saa at de kunde drage Mand af Hus, naar det maatte behøves²⁾. For Hallands Vedkommende kan det ikke ses, at der er udgaaet nogen tilsvarende Befaling. Sandsynligt har man tænkt sig, at denne Landsdel vilde være tilstrækkeligt forsvaret ved den egentlige Hær, da denne var marcheret ind i denne Landsdel.

Snart tvang dog Krigens lange Varighed og andre Forhold til Ændringer i disse Bestemmelser.

Da det viste sig, at Landgange ikke var saa meget

¹⁾ 12. Juni 1563 (Kanc. Brevb.).

²⁾ 7., 8. Aug. 1563 (Kanc. Brevb.).

at befrygte i de vestlige Landsdele som paa Sjælland, Falster og især paa Møen, synes Strandvagtten at være falden bort af sig selv udenfor hine Øer, og at Landalmuen ogsaa paa disse Steder og paa Bornholm ikke har været meget ivrig, synes at fremgaa af, at der gentagent maatte udstedes Paabud om at udføre den¹⁾. Som en midlertidig Foranstaltning i et Øjeblik, hvor de østlige Øer syntes særlig truede, befaledes 1565, at ti jyske Fænniker skulde forlægges til Kystegne paa Sjælland og Falster for at gøre Strandvagt, indtil de skulde bruges mod Fjenden Øst for Øresund²⁾.

I Skaane udførtes Grænsevagten i det stærkt udsatte Gynge Herred først af Herredets egne Bønder og Landalmue; men da der her kun fandtes en meget tynd Befolkning, maatte den i Oktober 1563 forstærkes af Bønderne og Landalmuen fra Skaanes nordvestlige Herreder³⁾. Om dette nu end maatte have lettet Tjenesten noget for Gynge Herreds Befolkning, saa har den dog, da de paagældende ganske havde selv at sørge for deres Underhold, været altfor svær, og man traf da i Foraaret 1564 den Foranstaltning, at man tillod Bønderne i Gynge Herred at antage nogle ledige Karle til altid at holde Vagt ved Grænsen, mod at de besoldedes af Bønderne⁴⁾. En saadan Foranstaltning kunde vel hurtig befales, men det er ikke let at se, hvorledes den skulde kunde bringes til Udførelse i en passende Udstrækning, og det varede da heller ikke længe, inden man vendte tilbage til det

¹⁾ For Møens Vedkommende 11. Aug. 1565, 2. Marts 1566, 16. Febr. 1567, for Bornholms 15. Novb. 1565 (Kanc. Brevb.).

²⁾ 4. Juli 1565 (Kanc. Brevb.).

³⁾ 3. Okt. 1563 (Kanc. Brevb.).

⁴⁾ 18. April 1564 (Kanc. Brevb.).

tidligere. I Juni 1564 befaledes paany, at af alle skaanske Bønder, hvem de saa end tjente, skulde de ni udrede den tiende¹⁾. De for Landeværnets Tilvejebringelse gældende Regler anvendtes saaledes ændrede, men det var tillige ikke heller Meningen, at de udredede alene skulde anvendes som Landeværn; de skulde tillige efter Omstændighederne bruges som Tilskud til den egentlige Hær. Hermed begyndte da en Række Befalinger, ved hvilke Forskellen mellem Landeværnet og det til Anvendelse i Sverig bestemte Udbud ganske forviskedes, samtidig med at det omtrent stadig viste sig, at det var umuligt for Landeværnet at gøre virksom Modstand, naar et virkeligt Angreb foretoges af den fjendtlige Hær, saaledes som det tydeligt viste sig ved det Hærgningstog, som de Svenske udførte i Bleking 1564, og ikke mindre umuligt var det ved Fremrykning i det fremmede Land at benytte Landeværnstropper, som tilmed maa have haft en kun saare tarvelig Ordning, til Opgaver, som den egentlige Hær stundom kunde have ondt nok ved at løse. Alligevel forsøgte det idelig og idelig, samtidig med, at Udredningen snart befaledes udført paa den ene og snart paa den anden Maade, og at man af og til søgte at benytte en Slags Hvervning i Stedet for Udbud. I Aug. 1564 befaledes saaledes hver fire Bønder i Skaane at udrede den femte. Meningen var, at de saaledes tilvejebragte skulde fordrive Fjenden fra de Snævringer, som fandtes mellem Grænsen og den Vej, ad hvilken Hovedstyrken drog frem mod Jönköping²⁾, altsaa formentlig paa Toget mod denne By (22. Juli til 9. Aug.). I 1565, da Bleking atter truedes, befaledes alle Peber-

¹⁾ 19. Juni 1564 (Kanc. Brevb.).

²⁾ 2. Aug. 1564 (Kanc. Brevb.).

svende og Gaardmænd i Malmøhus-, Landskrone- og Helsingborg-Len at møde hos Jørgen Bille, hvem Kongen havde betroet det lokale Forsvar af Bleking, for under hans Befaling at gøre et Tog ind i Smaaland. For at bøde paa Manglen af Ryttere, fandt man endog for godt at paabyde Lensmændene, at de skulde forhandle med de Bønder, der havde tjent hos Adelsmænd („til Hove“) og var noget formuende, om de ikke kunde møde med Hest og Harnisk, hvad Kongen saa særlig vilde godtgøre dem, og da det straks erkendtes, at Styrken ikke vilde blive tilstrækkelig, udvidedes hurtig Befalingen til at omfatte tilsvarende Personer i en Del andre skaanske Herreder, som ikke hørte til de nævnte Len¹⁾. Omtrent samtidig udvidedes en Befaling, som gjaldt Udbud fra de førstnævnte Len, til at gælde alle disses Bønder, hvem de saa end tjente, og som var over 16 Aar. Denne Befaling forandredes kort efter saaledes, at Bønderne i Gynge Herred skulde fritages, derhos igen saaledes, at ogsaa en Del, der skulde holde Strandvagt, fritoges, og omtrent hver Gang forandredes ogsaa Mødestedet²⁾. Og saaledes vedblev det i en Uendelighed med Befalinger og Ændringer i enhver Retning. Saa var det hver femte, saa hver femtende Mand, der skulde møde, saa en Skytte, saa én Mand fra hver Gaard, saa saa mange, der kunde faas. Fra 1568 gik man over til at anvende hvervede, idet det tillodes hver ti Mand at holde en Skytte, som de selv skulde besolde, og i Fortsættelse heraf overdroges det 1569 Mikkell Pedersen Gydinge at hverve Knægte i Gynge Herred for baade at an-

¹⁾ 9., 10. Aug. 1565 (Kanc. Brevb.).

²⁾ 17. og 25. Aug., 4. Septbr. 1565 (Kanc. Brevb.).

vende dem paa Grænsen og til at gøre Indfald i Sverige o. s. v.¹⁾

I Almindelighed førte de trufne Foranstaltninger ikke til noget heldigt Resultat. De Styrker, der kunde anvendes, benyttedes ikke i strategisk Henseende paa rette Maade ved Krigens Begyndelse. Stort bedre blev det næppe senere, og Disciplin hørte ej heller til de Egenskaber, der udvistes. Det siges saaledes, at Gyngerne var gaaede hjem, og Grænsevagten forsømt, da de Svenske, næsten uden at man blev deres Fremrykning var, i 1569 foretog et Hærgningstog, der strakte sig til Ystad og Åhus og derfra ind i Bleking²⁾. Men hvor fejlagtige de Forudsætninger var, fra hvilke man ofte i Syvaarskrigen gik ud med Hensyn til Landeværnets Anvendelse, fremgaar dog tydeligst, naar man tager i Betragtning, hvilken Mangel paa Ordning der var, og den Bevæbning, Landeværnsmændene besad. Medens Skydevaabnene i det mindste noget ind i Syvaarskrigen mere og mere erkendtes for at være de for Fodfolksoldaterne vigtigste Vaaben, og medens denne Erkendelse alt havde faaet sit Udtryk i Borgernes Bevæbning og endnu mere i den, der fortrinsvis attraaedes hos de hvervede, var Landalmuen ikke fulgt med, men stod paa et Trin, der tilhørte en forbigangen Tid. Hos den manglede der næsten aldrig Harnisker, selv Skytterne havde i Reglen saadanne; men af denne sidste Art bevæbnede fandtes ikke mange. Der haves vel kun nogle faa Mønstringslister fra Syvaarskrigens Tid. De er fra dens første Aar og gælder kun et Par smaa Omraader;

¹⁾ 23. Juni 1566, 28. Juni, 10. Sept., 14. Novb. 1567, 18. Febr., 9. April 1568, 14. Novb. 1569 o. fl. (Kanc. Brevb.).

²⁾ Rørdam, Mon. hist. dan. I, II, 436 flg.

men de giver omtrent det samme Billede af Udrustningen, som faas af de betydeligt talrigere Lister fra Aarene 1553 til 1558, og meget kan Bevæbningen i alt Fald næppe have forandret sig i de mellemfaldende Aar. I en Del Herreder i Ribe Stift mønstredes 1553 i alt 495 Mand. Blandt disse, af hvilke kun én manglede Harnisk, fandtes kun fem med Skydevaaben, Halvhager og Rør. I Koldinghus Len fandtes dog 1558 39 Mand med Rør blandt 232, og i Næsbyhoved Len m. fl. fandtes samme Aar 23 med Halvhager og Rør blandt 353. Lidt bedre var det maaske i Landsdelene Øst for Sundet. Her fandtes der saaledes i Malmøhus Len 1556 48 Mand med Rør blandt 418, og i Halmstad Herred samme Aar endog 15 med Rør, 3 med Armbrøster, blandt 46. Skydevaabnene var saaledes i det Hele taget sjældne; den almindelige Udrustning var Harnisk og Kaarde, derhos Hellebarder eller forskellige Slags Spyd, altsaa lidet hensigtsvarende Vaaben paa den Tid i det Jordsmon, som fandtes i Grænseegnene mod Sverig¹⁾.

Knap bedre Fyldest synes Bøndernes og Landalmuens udbudte at have gjort i Tjenesten i den egentlige Hær. Udbud til denne krævedes flere Gange i Unionens Tid, og Grundreglen synes da at have været, at hver ti Mand Bønder og Landalmue udredede en Mand af deres Midte, og denne underholdtes saa af de øvrige eller Lægdet, medens han var borte. Lægderne skulde

¹⁾ Undertiden synes Herskabet paa de adelige Godser at have leveret Bønderne Vaaben for Betaling. Fru Sofie, Jakob Hardenbergs Enke, der havde opkrævet af hvert Lægd 12 Daler, da hver ni Mand skulde udruste den tiende, dømtes saaledes til at skulle tilbagelevere de 12 Daler, medens Bønderne skulde tilbagelevere de Harnisker, Værger og Klæder, hun havde leveret dem (18. Juni 1552, Kanc. Brevb.).

1508 omfatte alle over 20 Aar, baade gifte og ugifte kun med Undtagelse af Degne, Møllere og Hyrder. Hver Mand skulde have et Harnisk og en Kaarde, derhos skulde nogle have Armbrøster og nogle Sværdstav eller Hellebarder. Nogle Lempelser anvendtes stundom; saaledes baade da og krævedes til Felttoget 1509 kun hver tyvende Mand. I flere af Aarene benyttedes dog ikke Udbud af Landalmuen, saaledes navnlig ikke 1519 til 1521.

Under Frederik I synes der ej heller at have været benyttet saadant Udbud. Dog har der været Forhandlinger derom 1525¹⁾. Der findes ligeledes næppe noget Udbud anvendt i Grevens Fejde²⁾.

Senere, dog først efter at en Del Aar var henrundne, i 1547, da Kejseren førte Krig mod Protestanterne, og det saa stærkt ud til urolige Tidér ogsaa for Danmark, kom Benyttelsen af Bønderne og Landalmuen paa Bane. Kongen vilde søge at undgaa de fremmede hvervede og at faa saa meget som muligt af det nationale Værn. Sagen kom for paa en Herredag i September, og der blev der dels forhandlet om, dels truffet Bestemmelser, der tilsigtede en mere varig Karakter og omfattede baade Adelen, Købstadborgerne, Bønderne og Landalmuen, saa at det egentlig var en fuldstændig Hærplan, der fremkom. For Bøndernes og Landalmuens Vedkommende bestemtes, at hver ni Bønder skulde udrede den tiende med gode Vaaben, Værge og „al anden Bekostning“³⁾, og dette gjaldt Adelens Bønder saa vel som alle andre.

¹⁾ D. Mag. 2, V, 106.

²⁾ Af en Mønstringsliste fra c. 1535, som nærmest angaar Borgerne i Landsdelene Øst for Øresund, synes det dog at fremgaa, at man har anvendt eller i alt Fald paatænkt at benytte hver tolvte Bonde.

³⁾ D. Mag. 4, I, 322 flg.

Det kom dog ikke til Krig, men Befalingen bragtes flere Gange i Erindring, saaledes 1549 og 1554¹⁾, og alt var saaledes forberedt saa godt, som Omstændighederne tillod det, da Christian III døde. De oftere i det foregaaende omtalte, talrige Mønstringslister fra hin Tid viser noksom, at man har ment Sagen alvorligt.

Alligevel, da det saa kom til Krig 1559, vilde Frederik II ikke benytte det nationale Værn og ej heller var det hans Mening, da Syvaarskrigen begyndte, saa at der ingenlunde i den sidstnævnte straks udfoldedes den Kraft, som var eller kunde have været til Stede. At man trængte til at benytte Landalmuen viste sig dog snart, og en Tid søgtes saa dennes Hjælp i stor Udstrækning; men om der end vel gjordes noget for at forbedre Bevæbningen ved Indkøb af Geværer m. m. i Udlandet²⁾, saa kom dog alt, hvad der vedrørte Ordningen til at lide af store Mangler, idet der idelig snarere anstilledes Forsøg end vedligeholdtes en jævn Gænge, saa at der langtfra opnaaedes, hvad man synes at have ventet.

Man begyndte med 19. Juni 1564 at forlange dels i Skaane, dels i Sjælland, at ni Mand af Bønder og menige Almue, hvem de saa end tjente, skulde udrede den tiende efter de gamle Regler, saa forandredes disse med Hensyn til Underholdet allerede den 24., og derpaa atter den 11. Juli. Saa befaledes som en overordentlig Foranstaltning den 2. Juli udredet 300 Mand fra Vendsyssel, derpaa befaledes den 25., at Udbudet ogsaa skulde gælde Fyen og være hver tiende Mand; men dette

¹⁾ D. Mag. 4, IV, 84; 29. Sept. 1554 (Kanc. Brevb.).

²⁾ Jvf. Emil Madsen, Studier over Danmarks Hærvæsen i det 16. Aarh. 162 flg.

skulde medføre to Maaneders Proviant, og af de udbudte skulde der videre udtages 300 Mand, medens de andre synes foreløbig at skulle være blevet tilbage som en Slags Reserve. Endelig udvidedes den 25. Aug. Befalingen om hver tiende Mand og de to Maaneders Proviant til at gælde det hele Rige med Undtagelse af Skaane, og alle udbudte skulde nu møde i Kjøbenhavn¹⁾. Det synes, at der er blevet dannet særskilte Fænniker af hele Udbudsstyrken. De kom tilsidst til at mangle Underholdsmidler, og det bestemtes da i Decb., at de 9 Mand, der var forblevne i Hjemmet, skulde betale 30 Mark til 3 Maaneders Proviant²⁾.

Paa dette Tidspunkt var Pengeknapheden meget stor, og det besluttedes derfor yderligere at forøge Hæren med flere Personer af Landalmuen; man forlod nu ganske de ældre Veje og befalede den 4. Jan. 1565 en egentlig Udskrivning af de ikke ejendombesiddende Klasser, den første, der synes foretagen her i Landet. Der forlangtes 12,210 Mand fra det hele Rige undtaget Landsdelene Øst for Sundet og Bornholm. De skulde udtages blandt Bøndersønner, Pebersvende, Tjenestedrenge og ledige Karle, som var tjenestedygtige. Kun Adelens Ugedagsmænd skulde være fri. Styrken skulde inddeles i Fænniker paa 300—400 Mand, og Kongen vilde sørge for det fornødne Underhold, enten ved at yde det ligefrem eller ved at lønne de udbudte³⁾.

Denne Udrustning bragte ikke det Udbytte, som man havde ventet, hvad der vel dels skyldes Vintertiden, dels Uordener og Udeblivelser ved Udskrivningen, dels

¹⁾ Kanc. Brevb.

²⁾ 15. Decb. 1564 (Kanc. Brevb.).

³⁾ Kanc. Brevb.

forskellige Befalinger, der snart gik i den ene og snart i den anden Retning. Paa det manglende Antal skulde der da bødes ved, at der den 21. Maj befaledes en ny Udskrivning. Denne Gang skulde alle Bønder i hele Riget, der var over 16 Aar, møde, for at der af dem kunde udtages et Antal¹⁾.

Det maa henstaa som uoplyst, hvorledes man havde tænkt sig at skaffe de fornødne, passende Vaaben; men den Vanskelighed, som der vistnok er fremtraadt i saa Henseende, kan vel have bidraget til, at Kongen allerede i Efteraaret 1565 frafaldt den hele til Grund liggende Tanke og slog ind paa en hel anden Vej. Der forelagdes Rigsraadet et Forslag, som under den Forudsætning, at der fandtes mere end 100,000 Bønder i Riget, gik ud paa, at hver fem Bønder, ligesom ogsaa hver to Præster og Kanniker, skulde betale en Hageskytte den fornødne Løn hele Aaret igennem, medens tillige Borgerne i Købstæderne skulde lægges i Lægd til at udrede Løn til Befalingsmændene. Af Underholdsmidler skulde Øl, Brød og Havre tilvejebringes ved Hjælp af Tiendekorn²⁾, medens det i øvrigt forudsattes, at Felttoget vilde føre Soldaterne ind i Fjendens Land, saa at de dèr kunde faa Halm („Rufoder“³⁾).

Dette Forslag blev dog ikke antaget. Man kom ikke videre end til en Pengeskat, og at nogle Adelsmænd lovede at yde en Del Proviant⁴⁾.

For Aarene 1566 og 1567 findes der ikke saa udførlige Oplysninger, at det tydelig kan ses, hvorledes

¹⁾ Kanc. Brevb.

²⁾ Jvf. Emil Madsen l. c. 240 flg.

³⁾ 21. Sept. 1565 (Kanc. Brevb.).

⁴⁾ 28., 30. Sept. 1565 (Kanc. Brevb.).

man i det Hele taget er gaaet frem med Hensyn til Udbudene af Bønderne og Landalmuen. Der haves kun Eksempler paa, at man har fortsat Udskrivningen¹⁾, og dette er da vel nærmest sket efter de i Januar 1565 givne Regler, saa at man har søgt at skaane de egentlige Bønder. Et mindre Antal af danske Knægte, vistnok 64 og 24, ses i 1565 eller 1566 at have været anvendt til Vagt paa Kjøbenhavns Slot og ved den nærliggende Reberbane²⁾.

Efterhaanden var dog det Tidspunkt naaet, da Mistilliden til de af Købstæderne og Landalmuen tilvejebragte Dele af Hæren havde slaaet saa meget Rod, at man atter ganske vilde opgive at benytte dem og i Stedet for dem alene bruge hvervede. I Fortsættelse af, hvad der alt var blevet bestemt angaaende de af Købstæderne udbudte (jvf. S. 158) og angaaende Landalmuens Deltagelse i det lokale Forsvar (jvf. S. 178), udgik der 1. Maj 1568 Breve til alle Bønder i det hele Rige, hvori Kongen udtalte, at han, da Almuen især fandt sig besværet ved Udskrivningen til Krigstjeneste, var bleven enig med Rigsraadet om, at der i Stedet for Udbud af Bønder og Landalmue skulde benyttes hvervede. Hver 20 Bønder skulde lægges i Lægd og i ét Aar fra Brevets Datum give 20 Mark til Besoldning af Krigsfolk. Den rige skulde hjælpe den fattige, og alt gaa ligelig til uden Vold. Dermed skulde saa Almuen være forskaanet for al Udskrivning og tillige for al anden overordentlig Skat undtagen Madskat, dog skulde Adelens Ugedagsmænd ogsaa være fri for denne³⁾.

¹⁾ F. Eks. 4. Sept. 1566 (Kanc. Brevb.).

²⁾ Rtm. Rgsk. 1565/66, 123 flg.

³⁾ Kanc. Brevb. Jvf. 18. Maj 1568.

Dermed var alle Forsøg paa at benytte Bønder og Landalmue i den egentlige Hær bragt til Ende og maatte betragtes som mislykkede indtil videre. Der skete ej heller Udbud eller Udskrivning i Syvaarskrigens sidste Aar, og uden Forsynlighed lod man al Tanke om at benytte Bønder og Landalmue hvile, indtil atter en urolig Tid befrygtedes. Dette indtraf i 1573, og man kaldte da den gamle Regel om hver tiende Mand til Live, denne Gang anvendt saaledes, at alle udbudte skulde have et langt Rør, hvorimod Harnisk nu ikke længer forlangtes. Kort Tid efter stilledes Sagen dog atter i Bero¹⁾, indtil der i det næste Aar fremtraadte et Forsøg paa at gaa frem paa en hel ny Maade. Den 3. Juli 1574 udgik en Befaling, der skulde have flere Aars Varighed, og som gik ud paa, at der i hvert Len skulde udtages nogle duelige Skytter, som vilde tjene for Besoldning, helst danske, ellers fremmede, naar danske ikke var til at faa. Hver 40 Bønder, som sad for Gaarde, Adelens Ugedagstjenere end ikke undtagne, skulde være forpligtigede til at besolde disse Skytter og underholde dem paa den Maade, at de skulde bo og mod et Afdrag i Lønningen spise hos Bønderne og nøjes med den samme Kost som disse. Dermed skulde Bønderne være forskaanede for alt videre Udbud, med mindre, at der paakom stor Nød, saa at al Magt maatte opbydes²⁾.

Med den sædvanlige Ilfærdighed blev dog Befalingen til Dels atter ophævet meget snart. Den 15. Juli 1575 beskikkedes Lensmanden paa Silkeborg, Jens Kaas, der havde udmærket sig meget i Syvaarskrigen, til at mønstre de antagne Soldater; men allerede den 23. s. M. forlangtes,

¹⁾ 27. Marts, 3. Maj 1573 (Kanc. Brevb.).

²⁾ Kanc. Brevb.

at de, som fandtes paa Sjælland, skulde sendes til Kjøbenhavns Slot med Besoldning for en Maaned¹⁾. Kongen vilde nemlig da forskikke 500 Knægte til Øsel, og det synes, at han har villet benytte de her nævnte, blandt hvilke der muligt har været en Del fremmede. Den 20. Sept. s. A. gentoges Befalingen om Mønstring for Fyens og Jydlands Vedkommende, og saa blev Sagen atter opgivet, idet Befalingen sattes ud af Kraft den 12. Febr. 1576²⁾.

Efter den Tid foretoges intet af Betydning for at fremme Bøndernes og Landalmuens Deltagelse i Landets Forsvar. Kun udgik der paa Bornholm et Par Befalinger om, at paa denne Ø skulde hver Borger og Bonde anskaffe sig et langt Rør med Krudt og Kugler. End ikke nogen Mønstring synes der at være holdt. De fredelige Tider, der var indtraadte, dækkede over Betragtningen, at det ikke var nok, at al Kraft anvendtes paa Flaaden som den vigtigste Del af Rigets Værn, og at der igen kunde komme Tider, i hvilke det vilde være ønskeligt, at man besad en stærk Hær. Først i Aarhundredets sidste Aar findes der Spor til, at man atter begyndte at fæste Opmærksomheden paa Bønderne og Landalmuen, dog kun i Landsdelene Øst for Øresund. Den 12. Juli 1598 blev der paalagt en Del af dem at være rede med deres Værger, og den 13. Jan. 1600 indskærpedes dette for dem alle, og der befaledes en ny Taksation³⁾. Af og til forlangtes derpaa i de følgende Aar nogle mindre Antal udbudte til at forstærke Besætningerne i nogle af

¹⁾ Kanc. Brevb.

²⁾ Kanc. Brevb.

³⁾ Sk. Tg.

Fæstningerne¹⁾ m. m., men hovedsagelig foretoges intet, førend Christian IV udstedte Forordningen af 17. Novb. 1614, bortset fra, at Kongen bestemte, at Almuen i nogle af Landsdelene Øst for Øresund skulde øves i Vaabenbrug²⁾, efter at det i lange Tider af Hensyn til Jagten havde været den forment at gaa med Skydevaaben udenfor den egne Gaard eller det egne Hus.

Resultaterne af Taksationen 1600 findes endnu. Den viser et meget betydeligt Fremskridt med Hensyn til Skydevaaben, dog meget forskelligt i de enkelte Len, men tillige nogle mindre heldige Udrustningsgenstande. I Landskrone Len findes saaledes optegnet som Vaaben hos 2360 Mand 1395 Bøsser, 6 Hellebarder, 956 Spyd, 688 Økser, 1666 Kaarder og 2 Sværd. Flere Steder i Halland findes Høtyve i ikke ringe Antal antegnede som Udrustningsgenstand. Harnisker findes slet ikke nævnte.

Foruden i de ovenfor omhandlede Øjemed fordreder der i Krigstid udredet Folk til forskellig anden Tjeneste. I hvilken Udstrækning dette forlangtes i Aarhundredets første Halvdel, kan ikke oplyses. Der kendes kun nogle faa Befalinger om Udredning af Arbejdsmandskab til Dels med Vogne og Heste fra 1535 og 1536³⁾. Derimod haves der fra Syvaarskrigens Tid talrige Befalinger og Optegnelser, der viser, at en særdeles betydelig Udredning fandt Sted. Af Landalmuen i en Del af Skaane ses der saaledes at være udredet Kuske, Vogne og Heste til Artilleriet 1563⁴⁾. Dette synes ikke at have forekommet senere, formentlig fordi Hestene har været for smaa

¹⁾ Saaledes 3. Jan. 1602, 23. Febr. 1603 (Sk. Tg.).

²⁾ 4. Febr. 1602, 21. Jan. 1603 (Sk. Tg.).

³⁾ D. Mag. 3, V, 261, 282.

⁴⁾ Rigsark. Militære Regnskaber I, B, 1545–70.

og spinkle. Udbud til Skansegraver-Arbejde forekommer næsten hvert Aar¹⁾. Endnu større Fordringer stilledes med Hensyn til Træntjeneste og særlig Fremførsel af Underholdsmidler. I Krigens første Aar gjordes der endog et Tilløb til en Slags ret fuldstændig Trænordning. Da Kongen, som det udtaltes, agtede at begive sig paa et Tog ind i Sverig, blev der samtidig med, at Udførsel af Heste fra det hele Rige blev forbudt, truffet den Ordning, at hver 20 Bønder i Landsdelene Vest for Øresund skulde lægges i Lægd, Kronens saa vel som Adelens, dens Ugedagsmænd fraregnede, og hvert Lægd udrede en Karl og 2 Pakheste til at føre Underholdsmidler frem paa et Tog i Sverig²⁾; men Ordningen viste sig ikke ret fyldestgørende med Hensyn til Hestenes Beskaffenhed, idet der klagedes over, at de vare for smaa og svage, og den blev til Dels, endnu inden Samling var foregaaet, omændret paa forskellig Maade³⁾, indtil det 19. Novb. og 24. Decb. s. A. bestemtes, at der ingen Udredning skulde finde Sted, naar der i Stedet for betalt 30 Mark af Lægdet. Det synes, at en lignende Udredning maa have været bestemt ogsaa i Landsdelene Øst for Øresund; thi det befaledes i Marts 1564 at sælge de Heste, der var udredede i Skaane, paa Grund af deres Svaghed⁴⁾. I og for sig kunde det dog i Øjeblikket være ret ligegyldigt, at der omtrent intet kom ud af den hele Ordning, thi Kongen blev hjemme, og der skete intet Tog; men det vilde ikke have vist sig ligegyldigt med Hensyn til de efterfølgende. Til dem,

¹⁾ Saaledes 6. Juli 1563, 3. Sept. 1564, 14. Maj 1565, 24. Aug. 1566, 27. Aug. og 15. Okt. 1567, 8. og 16. Sept. 1569 (Kanc. Brevb.).

²⁾ 16. Okt. 1563 (Kanc. Brevb.).

³⁾ 3. Novb., 15. Decb. 1563 (Kanc. Brevb.).

⁴⁾ 19. Marts 1564 (Kanc. Brevb.).

der foretoges 1564, benyttedes alene Bønder og Landalmue i Landsdelene Øst for Sundet, som i det Hele taget synes at have været dem, som man var mest uskaansom imod. Imidlertid anvendtes der dog i Begyndelsen en vis Ordning. Med Hensyn til det første Tog, i Maj, haves ingen Oplysning; til det andet Tog (22. Juli til 9. Aug.) eller maaske snarere til det Tog, som blev drøftet mellem Kongen og Frederik v. Dohna, bestemtes, efter nogle indledende Bemærkninger den 17. Juni, at hver tre Bønder i Skaane og det sydlige Halland skulde udrede en Vogn med to Heste og Kusk til at føre Proviant frem, og til det tredje Tog (25. Sept. til 14. Okt.) befaledes lignende fra det meste af Skaane, dog nu saaledes, at det blev seks Bønder, som kom til at udgøre Lægdet¹⁾. For Syvaarskrigens senere Aar findes der ikke Oplysning om nogen Ordning. Det synes, at baade til Dannelsen af Proviantkolonner, til Fremførsel af Underholdsmidler m. m. til Soldaternes Lejre og andre Opholdssteder og til den overordentlig store Transport af de ved Madskatter og andre Fremgangsmaader tilvejebragte Underholdsmidler m. m. har man hos Bønderne skaffet sig de fornødne Vogne, Heste og Kuske, saaledes som de bedst kunde faas efter Tid og Lejlighed uden nogen som helst af de højere Regeringsmyndigheder fastsat eller godkendt Plan.

Den nærmere Bestemmelse af de enkelte, som skulde ud ifølge Udbud eller Udskrivning, ligesom ogsaa Foretagelsen af Mønstringerne var hovedsagelig Lensmændenes Sag. Personlig kunde Lensmændene eller de, som varetog disses Pligter, naar de af en eller anden Grund

¹⁾ 6. Sept. 1564 (Kanc. Brevb.).

var fraværende, i Almindelighed dog ikke selv foretage Bestemmelsen. Hyppigst synes de at være foretagne af en af Lensmændenes Fogeder, hvad der stundom gav Anledning til Ubilligheder. Gjaldt en Udredning ogsaa Adelens Bønder, tilfaldt dog Bestemmelsen vedkommende Herskab¹⁾. Mønstringen af dem skulde efter hvad der blev fastsat 1547 ligeledes udføres af Herskabet²⁾; men senere overdroges dette til den paagældende Lensmand. Det blev i saa Henseende bestemt 1554, at Lensmændene med Hensyn til Adelens Undergivne skulde komme overens med Adelsmændene om en belejlig Plads, saa Lensmændene paa samme Dag kunde mønstre samtlige Bønder og Borgerne fra Købstæderne i det paagældende Len. Samtidig blev det bestemt, at Bønderne i hele Danmark aarlig skulde mønstres Onsdag efter 1. Maj, hvilket dog atter 7. Marts 1556 forandredes til, at den aarlige Mønstring skulde foregaa i Jydland Mandag efter den 3. Maj, i de andre Landsdele senere³⁾. Adskillige Omændringer af ikke lang Varighed fandt dog Sted i Frederik II's Tid. Stundom udnævntes andre end de paagældende Lensmænd til at foretage Udskrivningen⁴⁾. Ved den store Udskrivning, der bestemtes 4. Jan. 1565, var det vel Lensmændene, der skulde foretage den, men i Forening med de Hovedsmænd, som skulde have Befaling over Folkene. Flere Gange findes der i Syvaars-

¹⁾ Saaledes fastsat 1547 og 1549 (D. Mag. 4, I, 323 og IV, 84).

²⁾ D. Mag. 4, I, 323.

³⁾ 29. Sept. 1554 Mandagen efter Søndag Exaudi (Kanc. Brevb.).

⁴⁾ Saaledes Jørgen Bille i nogle skaanske Herreder, 31. Okt. 1566. Lave Venstermand 22. Marts 1567, Rigsraaderne Jørgen Lykke, Otte Brade og Holger Rosenkrantz, til Dels de samme, som skulde foretage Mønstring af Købstadborgere (jvfr. S. 163, Anm. 3), 19. Febr. 1566 (Kanc. Brevb.).

krigens Tid Eksempler paa, at man med Hensyn til Udtagelse og Mønstring er gaaet frem paa en Maade, som der meget lignende den, der anvendtes overfor de hvervede, idet der først af Lensmændene blev udtaget et Antal og dette derpaa ført til Kjøbenhavn af Lensmændenes Fogeder (som det befaledes 27. Febr. 1566¹⁾), hvor der da af særlig udnævnte foretoges en Mønstring, af hvilken en yderligere, betydelig Formindskelse af Antallet blev Følgen²⁾.

Løskøbelse og Stilling af en anden i eget Sted synes stedse at have været tilladt³⁾, indtil det ved den Udskrivning, som befaledes 4. Jan. 1565, blev udtalt, at ingen af de udskrevne maatte undskylde eller løskøbe sig, og der sattes Livsstraf for Udeblivelse. Dette gentoges 1566 med Tilføjelse, at ingen maatte leje en anden i sit Sted⁴⁾, indtil det derpaa i 1568 blev almindelig fastsat, som nævnt foran (S. 185), at Bønderne og Landalmuen skulde give Penge i Stedet for selv at gøre Krigstjeneste, hvilket ses ogsaa at være tilladt, i det mindste stundom, naar der var Tale om Opfyldelsen af Landeværnspligt i snævrere Forstand⁵⁾.

Ved Besættelsen af Hovedsmandsposterne i de ved Hjælp af Landalmuen tilvejebragte Fænniker blev der

¹⁾ Kanc. Brevb.

²⁾ Ved Skr. af 21. Marts 1565 underrettedes saaledes Statholderen i Kbh., Mogens Gyldenstjerne, blandt andet om, at Herluf Trolle og Jens Trudsen Ulfstand havde mønstret 400 til Kjøbenhavn indtrufne, jydske Knægte, af dem beholdt 150 og hjemsendt de øvrige (Kanc. Brevb.). — Skr. 9. Sept. 1565 (Kanc. Brevb.) synes at hentyde til noget lignende.

³⁾ Allen, De tre nord. Rigers Hist. II, 459; 15. Decb. 1564, 9. Okt. 1565 (Kanc. Brevb.). — Grundvig, Frederik den Andens Stats-husholdning, VIII.

⁴⁾ 23. Juni 1566 (Kanc. Brevb.).

⁵⁾ Saaledes 21. Novb. 1569 (Kanc. Brevb.).

ikke fulgt nogen bestemt Regel, hvorhos disse Befalingsmænd synes at have tilhørt alle Stænder. Undertiden ses det at have været Kongen, som foretog Udnævnelsen. Saaledes findes nogle, blandt hvilke utvivlsomt ogsaa Adelsmænd, beskikkede af Kongen som Hovedsmænd for en Del af de Fænniker, der befaledes oprettede ved Udskrivningen 4. Jan. 1565. For en anden Del af Fænnikerne var der ikke i Kongens Brev angivet, hvem der skulde være Hovedsmænd, derimod i Skrivelsen udtalt, at vedkommende Lensmand skulde foretage Ansættelsen, og sædvanligvis synes dette at have været Reglen. Foruden som ovenfor nævnt Adelsmænd, findes ogsaa Borgere som Hovedsmænd, saaledes en Borger i Lund¹⁾ og den bekendte Peder Stinger, Borger i Malmø, der endog førte fire Fænniker, der skulde værges Blekinges Grænse i Vinteren 1563—64, og efter at have deltaget i Forsvaret af Ronneby 1564 derpaa som Fange blev henrettet ved Kalmar²⁾. Til Landbostanden hørte vistnok den endnu mere bekendte Mikkell Pedersen Gydinge, der blev adlet 1571 for sit Forhold i Syvaarskrigen³⁾. Ogsaa Personer, der oprindelig havde hørt til de hvervede, findes nævnte. Saaledes ansattes 1563 33 af Kongens Drabanter dels som Hovedsmænd, Løjtnanter og Fænniker og dels som mere underordnede Befalingsmænd ved udbudte Styrker⁴⁾. — Som overordnede Førere for større Styrker af udbudne, der skulde optræde selvstændigt, findes oftest af Kongen ansat Lensmænd i de østlige Landsdele, saaledes 1565 Jørgen Marsvin, Axel

¹⁾ 19. Marts 1564 (Kanc. Brevb.).

²⁾ Rørdam, Mon. hist. dan. 1, II, 274, 295 flg.

³⁾ Se om denne „Vort Forsvar“, Nr. 591—593 (1903).

⁴⁾ Joakim Becks Rtm. Rgs. 1564/65, 143 b flg.

Viffert, Biørn Kaas¹⁾), eller særlig betroede Adelsmænd som Jørgen Bille, dog ogsaa i Nødsfald andre, saaledes 1565 Ridefogeden Mads Eriksen i Helsingborg Len²⁾). Om Ansættelsen af de mere underordnede Befalingsmænd i Fænnikerne haves i Almindelighed ikke Oplysning.

Ved den i 1574 fastsatte Fredsordning var det Meningen, at der stiftsvis skulde ansættes Hovedsmænd, som havde Straffemyndighed. Lensmændene skulde vel have et overordnet Tilsyn med Soldaterne og kunne fængsle dem, men dog kun indtil Hovedsmanden kom til Stede, og Sagen kunde komme til Forhør. Dette synes at antyde, at der har været paatænkt en fuldstændig Ordning i Lighed med de hvervedes.

Naar Bøndernes og Landalmuens Optraeden i Syvaarskrigen betragtes under ét, maa det siges, at om de udbudte maaske enkelte Steder har gjort deres bedste og kæmpet tappert, saa har de dog i Almindelighed, efter hvad der foreligger, fortrinsvis udmærket sig ved Mangel paa krigersk Aand og Disciplin. Udeblivelser fra Møde og Rømninger nævnes næsten idelig. I 1564 siges saaledes, at en Del af de udbudne havde bortkastet Harnisk og Værge og var løbne hjem³⁾). 1565 var Bønderne fra flere skaanske Herreder dragne hjem, og 800 Mand, som var lejede i deres Sted, var derpaa ligeledes dragne bort uden Forlov⁴⁾). 1566 klages over stor Udeblivelse fra Møde⁵⁾) og 1567 over det samme trods gen-

¹⁾ 17. Aug. 1565 (Kanc. Brevb.).

²⁾ 4. Sept. 1565 (Kanc. Brevb.).

³⁾ 15. Decbr. 1564 (Kanc. Brevb.).

⁴⁾ 9. Okt. 1565 (Kanc. Brevb.).

⁵⁾ 27. Febr. 1566 (Kanc. Brevb.).

tagne Paabud. Af 70 Mand, som var udskrevne til Baadsmænd fra et Len (Kalø?), mødte endog ikke flere end to¹⁾. Og alt dette skete til Trods for, at der flere Gange blev sat Livsstraf for Udeblivelse²⁾.

Det kan vel siges, at man ikke kunde vente sig stort andet af slige, ikke forud i Fredstid ordnede Masser, der fra Hjemmet skulde drage til Krigsskuepladsen, stundom uden at faa Vaaben førend i det yderste Øjeblik og endda maaske knap nok fuldt tjenlige³⁾; men andre Forhold maa tillige have bidraget stærkt dertil, særlig den Demoralisation, som synes at være bleven temmelig udbredt blandt Bøndernes og Landalmuens overordnede.

Det var alt forekommet i Christian III's Tid, at Adelige modarbejdede Kongens Beslutning ved at udgive flere for Ugedagsmænd, end der rettelig var det⁴⁾. Dette klagedes der atter over under Syvaarskrigen⁵⁾. En Tid lang var der endog Tvivl om, hvorledes Adelsens Bønder skulde behandles, naar de ikke vilde lade sig udskrive eller ikke mødte eller rømte, da Adelen havde Hals og Haand over sine Bønder; men dette blev da afgjort derhen af Kongen efter Samraad med nogle af Rigsraadet, at de paagældende maatte staa Kongen til rette, da de havde været ulydige mod Kongens Bud i en det hele Rige vedkommende Sag⁶⁾. De Lensmænd, som ved Undersøgelsen fandt, at Adelsmænd havde ladet Folk,

¹⁾ 21. April, 9. Juni 1567 (Kanc. Brevb.).

²⁾ 4. Jan. og 21. Maj 1565, 26. Juli 1567 o. fl. (Kanc. Brevb.).

³⁾ Se saaledes 21. Juli og 9. Sept. 1565 (Kanc. Brevb.).

⁴⁾ D. Mag. 4, II, 84.

⁵⁾ 23. Jan. 1568 (Kanc. Brevb.).

⁶⁾ 2. Juni 1566 (Kanc. Brevb.).

der ikke var Ugedagsmænd, være fritagne, skulde indsende Lister over dem, for at de kunde blive stævnedes til at møde for Kongens og Rigets Raad¹⁾; men der synes aldrig at være kommet noget videre ud deraf, og til at faa Klarhed over, hvorledes der forholdtes overfor Bønderne selv, findes næppe nu til Dags det fornødne Materiale.

Værre var det dog, at Bestikkelser synes i høj Grad at være gaaede i Svang. Kongen fandt sig endog foranlediget til i 1565 at sende en særlig betroet Mand til Nørrejylland med Fuldmagt til at undersøge i alle Len, hvor der var foretaget Udbud, hvorvidt Fogederne eller andre havde taget Penge af de rige og tilladt dem at blive hjemme og derimod udtaget fattige, som hverken kunde skaffe sig Værger eller Klæder²⁾. Hvorvidt dette har frugtet, kan ikke ses; men at Kongen ikke fandt sig særlig betrygget, synes at fremgaa af, at Kongen, da Ombytningen af Udskrivningen med Pengeudbetaling blev fastsat 1568, selv i nogle Landsdele bestemte Skrivere til at oppebære og fremsende Pengene, og Indsendelse af Mandtalslister til Kancelliet befaledes, da den 1574 bestemte Foranstaltning skulde gennemføres.

Til alt dette kom yderligere den fortrykte Stilling, som Bønderne og Landalmuen mange Steder indtog, særlig paa Adelens Godser. Den forværredes hovedsagelig mere og mere og bevirkede, at Sansen for alt højere og ædlere, deriblandt ogsaa for de Pligter, som Fædrelandets Tarv krævede, mere og mere sløvedes.

¹⁾ 23. Jan. 1568 (Kanc. Brevb.).

²⁾ 8. Aug. 1565 (Kanc. Brevb.).

Hærvæsenets Styrelse.

Hærvæsenets Styrelse var ligesom Styrelsen af de fleste af Statens administrative Anliggender i det 16. Aarhundrede afhængig dels af Rigsraadet dels af Kongen personlig.

Grundlaget for Styrelsen var dels Haandfæstningerne og dels den Forskel, som fra den foregaaende Tid var bestemt at skulle bestaa mellem Kongens og Kronens Indtægter og øvrige Anliggender. Paa Grund af de Forandringer, som foregik først med Vaabnene og derefter i det hele Krigsvæsen, kunde man dog ikke strængt holde sig til dette Grundlag. De Krav, som Krigsvæsenet stillede i voksende Grad, kunde ikke tilfredsstilles, uden at det i adskillige Tilfælde maatte forlades.

Over Kongens personlige Indtægter havde Kongen fuld og uindskrænket Raadighed. De anvendtes især til de kongelige Personers eget Forbrug, derhos til Hofholdningen og Hofstaten, som i mere udvidet Forstand indbefattede væsentlige Dele af Krigsmagten, saaledes Hofsinderne og i det Hele Hofstatens Personel, det tekniske Personel i Artilleriet, i Flaaden og andre Institutioner, Bøsseskytterne, som skulde udgøre Artillerimandskabet baade til Lands og til Vands, Kongens Drabanter o. fl. Jo mere det kongelige Artilleri og den kongelige Flaade forøgedes, desto større Uafhængighed opnaaede Kongen med Hensyn til disse Dele af Krigsmagten. Dertil kom Anskaffelserne af Haandvaaben, der faldt Kongens Indtægter til Byrde mere og mere, alt som der fordredes flere og flere Skydevaaben, ligeledes Anlæg og Vedligeholdelse af Befæstninger.

Dog anvendtes i alle disse Anliggender, saa langt

som man kan gaa tilbage i Christian III's Tid, ogsaa Summer, som hidrørte fra Kronens Indtægter, og efterhaanden udviskedes Forskellen, saa at en temmelig fuldstændig Sammenblanding fandt Sted ¹⁾).

Paa den anden Side var Rigsraadet den Myndighed, uden hvis Bevilling ingen Skat i Penge eller andre Ydelser kunde paalægges. Kongen maatte derhos ikke begynde nogen Krig uden Rigsraadets Samtykke. Ved Frederik I's Haandfæstning var det paalagt Kongen ikke at give nogen ny Lov, Skik eller Ordinans, uden at det skete efter Rigsraadets Raad, og „Landet“ vilde vedtage det. Kongen maatte ikke inddrage nogen fremmed Magt i Riget, uden at det var nødvendigt og Rigsraadet gav sit Samtykke, og Kongen maatte ikke udbyde Adelsrytteriet til udenlandsk Krigstjeneste og overhovedet ikke uden Rigsraadets Samtykke Bønderne paa Adelens Ejendomme undtagen til Landeværn.

Afhængigt af Rigsraadets Beslutninger var altsaa, om der i det Hele taget skulde føres Krig, dernæst til Dels hvorvidt Anlæg af Befæstninger skulde finde Sted ²⁾),

¹⁾ Medens Forskellen endnu i Frederik II's Tid fremtræder deri, at Kronborg blev bygget og bestykket m. v. alene ved Hjælp af Kongens personlige Indtægter, haves der omvendt ogsaa fra denne Konges Tid Eksempler paa, at Kongen af sine egne Indtægter udredede en Del af, hvad Kronen skulde betale. I et Klagebrev, som Kongen sendte Rigsraadet Nytaarsdag 1570, udtalte han, at han ikke havde sparet sin egen Person eller sine egne Midler. Aaret i Forvejen havde han saaledes maattet udrede 7000 Rosenobler og 10,000 Daler til Krigsfolket, da Skatterne ikke var indgaaede (D. Mag. 3, V, 3).

²⁾ Befæstningsvæsenet var Anledning til Sager af meget indviklet Art, idet disse i visse Maader ahang af Rigsraadet, i andre af Kongen personlig, hvorhos paa de kongelige Slotte og Gaarde Lensmændene og i de befæstede Byer Borgerne havde en i Aarhundredets Løb stærkt aftagende Andel i Styrelsen og Bekostningen (se Emil Madsen, Studier etc.).

hvorvidt fremmede hvervede maatte benyttes, især da de Penge, der behøvedes til dem, naar der var Tale om større Masser, ikke godt kunde skaffes uden Paakæg af overordentlige Skatter, endelig Tilvejebringelsen af det nationale Værn, da denne hovedsagelig beroede paa Lovgivning, samt til Dels dets Anvendelse, skønt dette Forhold ved indenlandsk Krig ikke fordrede store Udgifter.

I alle andre Henseender synes Kongen at have haft uindskrænket Magt, saaledes navnlig i alt, hvad der angik Antagelsen og Ansættelsen af Befalingsmænd m. fl.

Fyrstedømmernes Anliggender og de udenrigske Sager henhørte selvfølgelig ikke i Almindelighed under Rigsraadet.

Af Rigsraaderne, hvis hele Antal ikke var fastsat og højst udgjorde nogle og tredive til fyrretyve, var der tre, som stod Kongen nærmest, nemlig Rigshofmesteren, Rigets Kansler og Rigets Marsk. De var alene raadgivende, og der udgik ikke fra dem i denne deres Egenkab tjenstlige Skrivelser. Kongen henvendte sig til dem og hørte deres Mening, indhentede deres Betænkning i de forskellige Sager, der nærmest var dem betroede, og de afgav denne som Repræsentanter for det hele Rigsraad, hvor dette ikke var samlet; men hvor stor deres Indflydelse end kunde være, saa var det dog fra Kongen umiddelbart, og ikke med dem som Mellemlid, at Befalinger og Anordninger udgik. De valgtes af Kongen.

Rigshofmesteren havde navnlig Varetagelsen af Finansvæsenet; men i øvrigt var han at anse som Kongens nærmeste Raadgiver i alle Anliggender, ogsaa i dem, der henhørte under Rigskansleren og Rigsmarsken, naar disse var fraværende. Efter Peder Oxes Død 1575 var Pladsen dog ubesat til 1596.

Under Rigets Kansler laa Retsplejen i øverste Instans, under Rigets Marsk Krigsvæsenet, dog kun, alt som de nyere Forhold i dette udviklede sig, i en meget begrændset Grad. Oprindelig havde vel dette, for saa vidt det gjaldt den personlige Tjenesteydelse af Rigets Indbyggere, været særligt undergivet hans Betænkning; men efterhaanden som Forandringer foregik, Artilleriet og det hvervede Fodfolk udviklede sig til betydningsfulde Dele af Hæren, Pengenes Indflydelse voksede, og den kongelige Flaades Omfang steg, tabte Rigsmarsken mere og mere i Betydning, saaledes at det i den sidste Halvdel af den her omhandlede Periode næppe var mere end Adelsrytteriet, i alt Fald kun den nationale Del af Krigsmagten, til hvilken hans Virksomhed var udstrakt. De andre, store Omraader i Krigsvæsenet synes at have været betragtede som ham uvedkommende, og, bortsat fra den Tid, da Christian IV var mindreaarig, at være styrede hovedsagelig ved Hjælp af andre Personer.

End ikke som den øverstbefalende over Hæren i Krig træder Rigsmarsken frem i det her omhandlede Tidsrum. Allerede i det 15. Aarhundrede kan Marsken ikke ubetinget siges altid at have været øverstbefalende¹⁾, og i det 16. var det kun nogle faa Gange, at han benyttedes som saadan og endda kun til Dels; thi de hvervede Tropper var i Reglen uafhængige af ham, saaledes at der kom en Dobbeltthed i Anførslen. Tyge Krabbe anførte i 1525 som Rigets Marsk det skaanske og sjælandske Adelsrytteri i Skaane og kan maaske betragtes som højstbefalende i det Hele taget. Dog indtog Johan Rantzau ved Siden af ham næsten samme Stilling.

¹⁾ Jvf. Christensen l. c. 56.

I Begyndelsen af 1543¹⁾ førte Marsken Erik Banner, dog kun sidestillet med Holger Rosenkrantz, Tropper til Sverig til Hjælp for Kong Gustaf. Det kom ikke til Kamp, og den hele Styrke var kun ringe. I 1564 var Otte Krumpen en kort Tid højstbefalende, dog egentlig ikke som Marsk, men ifølge særlig Bestalling. Da han fra- traadte Stillingen, blev Daniel Rantzau højstbefalende, og da senere i 1567 Frans Brockenhuus blev Rigmarsk, indtraadte vistnok atter en Art Deling af den højeste Befalingsmyndighed, som det vil blive omhandlet i det følgende.

At Marsken nærmest kun betragtedes som den selvskrevne Anfører for Adelsrytteriet, synes yderligere bekræftet ved, at da det jyske og fynske Adelsrytteri skulde udbydes i 1554 i Anledning af, at et fjendtlig Indfald i Holsten var truende, bestemtes, at Otte Krumpen, som da var Rigmarsk, skulde have Befalingen over det, og derved, at det 1557 besluttedes for det Tilfælde, at Marsken skulde komme til at drage i Krig med Adelsrytteriet, at forskellige Personer skulde forblive til Stede i de forskellige Landsdele og have Befalingen over Borgere og Bønder og overhovedet over dem, der forblev hjemme²⁾).

Søværnets fuldstændige Udskillelse som en særlig Bestyrelsesgren synes at være fulddbyrdet 1567. Der udtaltes nemlig dette Aar den 18. April i Forleningsbrevet til Evert Bild angaaende Stege Len, at denne skulde være Kongens øverste Admiral, bo i Kjøbenhavn, samt have dagligt Tilsyn med Kongens Skibe, Skibsredskaber

¹⁾ Hist. Tidsskr. 5, VI, 7.

²⁾ D. Mag. 4, V, 112. — Jvf. i øvrigt Fridericia, Nogle Bemærkninger om Rigmarskerne, Hist. Tidsskr. 4, III.

og Skibsfolk. Han forblev dog kun kort i denne Stilling; thi han døde allerede om Sommeren i hint Aar, og den 1. Aug. befaledes da Peder Munk, som havde været hans Løjtnant, at overtage Befalingen over Orlogsskibene ¹⁾).

Den sædvanlige Forretningsgang med Hensyn til de Sager, der afhang af Rigsraadet og var af større Betydning, var, at de forelagdes for Raadet paa Herredagene. Paa disse, der i Reglen holdtes aarlig ²⁾), samledes Raaderne, som opholdt sig paa deres Len, Ejendomme eller andetsteds, efter forudgaaet Tilsigelse med Kongen og de Rigsraader, som alt i Forvejen befandt sig hos ham.

Ikke sjældent holdtes Adelsmøderne i Forbindelse med Herredagene, naar en Sag angik Adelen i sin Helhed. Saaledes foregik ofte Taksationerne angaaende Adelsrytteriet paa disse Møder, hyppigt under Ledelse af Rigets Marsk. Angik Sagen særlig Købstæderne, tilkaldtes undertiden Repræsentanter for disse, for at deres Mening kunde høres. Berørte Sagen i høj Grad alles Interesser, skete Afgørelsen paa Rigsmøder, paa hvilke Rigsraadet og Adelen samt Repræsentanter for Gejstligheden, Borgerne og Bønderne gav Møde. Recesserne 1536 og 1547 er saaledes fremkomne paa en Rigsdag; men Rigsdage fandt i øvrigt kun sjældent Sted.

Foruden de almindelige Herredage, paa hvilke Beslutninger toges for det hele Rige, holdtes undertiden Møder med Rigsraader i en enkelt Landsdel. Til disse Møder kunde der knytte sig Møder med Adelen, med

¹⁾ Kanc. Brevb. Jvf. Lind l. c. 137, 182 flg.

²⁾ Herredagene holdtes i Begyndelsen paa forskellige Datoer. Det bestemtes senere, at de skulde holdes aarlig paa Hellig Trefoldigheds Søndag (2. April 1576 Kanc. Brevb.). Dette fra-
veges dog stundom.

Borgere og Bønder. Der forhandlede kun Sager, som vedrørte den Landsdel, i hvilket Mødet holdtes.

Undertiden nævnes Møder mellem enkelte Rigsraader og udsendte fra Købstæderne, for at visse Sager kunde drøftes, saaledes i 1556 Udredning af Skibe. Saa-danne Møder var dog kun forberedende, og Beslutninger kunde ikke tages.

Løbende Sager af mindre Betydning afgjordes udenfor Herredagene af Kongen i Forbindelse med de hos ham værende Rigsraader paa det Sted i Riget, hvor Kongen i Øjeblikket befandt sig.

Holdtes Herredagene udenfor Kjøbenhavn, som det ikke sjældent skete især i Aarhundredets første Halvdel, forblev Righofmesteren undertiden i Kjøbenhavn for at varetage de løbende Sager. Paa tilsvarende Maade kunde der forholdes, naar Kongen rejste bort i anden Anledning; men ikke sjældent ordnedes Regeringens Førelse ogsaa paa andre Maader.

Da Kongen drog i Krigen 1563, indsattes saaledes hvad der nærmest maa kaldes et Regentskab, bestaaende af fem Personer. Det befaledes dem at være til Stede paa Kongens Slot og dør varetage forefaldende Forretninger. Det befaledes alle at adlyde dem, som om Kongen selv var til Stede. Samtidig udnævntes flere Mænd til at føre Tilsyn med alt i de enkelte Landsdele under Kongens Fraværelse, deriblandt ogsaa hvad der angik Krigsvæsenet. Det befaledes alle at være dem lydige og møde udrustede, hvor de maatte blive tilsagte af dem¹⁾. Undertiden beskikkedes kun nogle faa Rigsraader til at føre Regeringen i Kongens Fraværelse, saaledes f. Eks.

¹⁾ 28., 29. Juli 1563 (Kanc. Brevb.).

1579 ¹⁾). Under Christian IV's Mindreaarighed udførtes Regeringen som bekendt af et Regentskab.

Stundom indsattes Statholdere i enkelte Landsdele, til Dels for lang Tid. De maa betragtes som Hjælpere paa alle Omraader ²⁾); men hvorvidt deres Myndighed egentlig strakte sig, kan ikke oplyses. I en fjern Landsdel som Øsel har den vel været ret betydelig, men herhjemme mere begrænset. Den synes dog at have strakt sig til mange almindelige Sager, og Krigstilstand eller forventet Krigstilstand at have været den fornemste Anledning til saadan Ansættelse. I Slutningen af 1566 blev Holger Rosenkrantz saaledes ansat som Statholder i Nørrejylland. I den Skrivelse, ved hvilken han udnævntes, omhandles først, at han skulde have overordnet Myndighed med Hensyn til Indtægten af Kongens Slotte og Gaarde, og den Rentemester, som ansattes dør, skulde rette sig efter hans Bestemmelser. Derhos udtaltes, at han skulde have flittigt Tilsyn med alt og i Kongens Fraværelse byde og befale og i alle Maader søge at ramme Rigets Gavn og bedste ³⁾).

Disse mere indviklede Forhold synes hovedsagelig at have fundet Sted i Aarhundredets sidste Halvdel, medens tidligere Regeringen næsten altid synes ført udelt af Kongen selv fra det Sted, hvor han i Øjeblikket befandt sig, naar han ikke var udenfor Riget.

De Beslutninger, som toges angaaende det nationale Værn m. m., udfærdigedes i Kongens danske Kancelli i

¹⁾ 28. Juli 1579 (Kanc. Brevb.).

²⁾ Jvf. saaledes om Hverv, som det 1558 overdrages Statholderen i Kongens Fraværelse at udrette i Kjøbenhavn (Kbh's. Dipl. III, 28 flg.).

³⁾ Hist. Tidsskr. 5, VI, 40.

Form af Breve, aabne, naar de gjaldt en hel Stand eller en hel Gruppe indenfor samme, saasom Forordninger, Bevillinger, Benaadninger, Lensbreve, Bestallinger, Skøde- og Mageskiftebreve m. m., lukkede eller „Missiver“, naar de gjaldt enkelte Personer, derunder ogsaa henregnet Depecher til udenlandske Regeringer (stiledede til det paa-gældende Lands Regent). I Spidsen for Kancelliet stod Kongens Kansler. Den, der beklædte denne Post, var Rigsraad, og Posten var af en saadan Anseelse, at Kongens Kansler, efter at Reformationen havde bevirket Bispens og andre højtstillede Gejstliges Udelukkelse fra Rigsraadet, rangerede næst efter Rigshofmesteren, umiddelbart foran Rigsmarsken, medens Rigskansleren rangerede blandt de øvrige Rigsraader og ligesom disse efter Tjenestealderen som Rigsraad. Kongens Kansler refererede umiddelbart Sagerne til Kongen og styrede Forretningsgangen i Kancelliet; Bogføringen og Udfærdigelserne besørgedes af Sekretærer uden Hjælp af Kopister eller Skrivere.

Ved Siden af det danske Kancelli stod fra Frederik I's Tid det tyske under den tyske Kansler. I dette behandledes alle Sager, vedrørende Hertugdømmerne, særlig den kongelige Del, derhos Sagerne angaaende Tyskland og det vestlige Udland, samt enkelte andre, navnlig Udfærdigelsen af Bestallinger for de fremmede hvervede og Skrivelser til disse¹⁾. Der angives, at det først var henimod Christian III's sidste Regeringstid, at det blev almindeligt, at Kongen forsynede Skrivelserne med sin Underskrift, og at tidligere Skrivelserne i Reglen alene

¹⁾ Secher, Afh. i Meddelelser fra det kongelige Gehejmearkiv 1883—85, 65.

fik paatrykt det dem bekræftende Segl. Kun undtagelsesvis findes de underskrevne af Kongen¹⁾.

Brevene angaaende Indlandet sendtes fra først af til Foranstaltning eller videre Forkyndelse, efter Sagernes Natur, til Lensmændene, der skulde lade de aabne Breve læse paa Herredstingene, til Bisperne, Priorerne og hvem der ellers havde Bestyrelsen af gejstligt Gods, samt til Borgemestre og Raad eller Byfogeden i Købstæderne. Efter Reformationen, da der c. 1540 blev ansat Stiftslensmænd, indtraadte disse som Mellemed ved Ekspeditionerne²⁾, endvidere Landsdommerne, der besørgede Læsningen af de aabne Breve paa Landstingene³⁾. Da Købstæderne var blevne mere underordnede Lensmændene, og da derpaa 1582 Stillingerne som Stiftslensmænd sammendroges med de vigtigste Lensmandsposter i vedkommende Stift, blev det i Reglen alene Lensmændene og Landsdommerne, der var Mellemed. Dog fulgtes, især i Aarhundredets sidste Halvdel, ikke altid en ufravigelig Praksis; undertiden findes blot Stiftslensmændene (og Landsdommerne) benyttede som Mellemed. Ved Mønstring af Adelen forlangtes i Slutningen af Aarhundredet, at Mellemeddene skulde tilskrive hver enkelt af Adelen og skikke samme en Afskrift af Brevet, foruden at besørge det læst paa Herredstingene.

Rentemestrene forestod Oppebørslen af Kongens og

¹⁾ Jvf. Christensen l. c. 113 flg.

²⁾ Stiftslensmændene skulde i hvert Stift føre Tilsyn med den rette Anvendelse af Kirkernes Indtægter, oppebære disse og i det Hele varetage Gejstlighedens administrative Sager ved Siden af den rent gejstlige Superintendent (jvf. Recessen 1540).

³⁾ 17. Juli 1563 befaledes det Landsdommerne at lade de aabne Breve læse paa Landstingene og derpaa selv bevare dem (Kanc. Brevb.).

Kronens Indtægter og de dertil svarende Udbetalinger. De besørgede saaledes i Almindelighed Udbetalingerne til Hæren og Søværnet umiddelbart eller fra 1568 til Dels middelbart ved Renteskrivere¹⁾. De henhørte tilige med deres særlige Kontorpersonale, Renteskriverne m. fl., ikke til Kancelliet, men under Rigshofmesteren. Var denne Stilling ikke besat, stod Rentemestrene umiddelbart under Kongen. De Skrivelser, som Regnskabsaflæggelsen gav Anledning til, ekspederes dog ikke fra Rentemesterkontorerne, men ligesom alle andre ved Hjælp af Kancelliet.

Foruden som Mellemed i Administrationen benyttedes Lensmændene ikke sjældent paa Hærvæsenets Omraade som udøvende Myndigheder i mange Haande Sager af lokal Beskaffenhed, endog paa Krigsskuepladsen. Den 16. Juli 1563 befaledes det saaledes Lensmanden paa Helsingborg Slot, at skaffe Ritmester Josva v. Qualen en rummeligere Lejrplads og sørge for Tilførsel til den, da Ritmesteren havde klaget over, at den ham anviste Lejr var for lille, og at ingen Proviant kunde faas til Købs i den. Derhos skulde Lensmanden udsé tre rummelige Lejre til Greven til Schwarzburgs Ryttere og befale Bønderne at gøre Tilførsel til dem²⁾.

En aldeles uregelmæssig Forretningsgang kan der undertiden findes Eksempel paa, naar en hurtig Ekspedition var paatrængende nødvendig³⁾.

I Styringen af de Sager, som henhørte under Kongen personlig, saaledes navnlig de Sager, som angik Artilleriet, Flaaden, Ansættelsen af Befalingsmænd, til

¹⁾ Jvf. herom for Søværnets Vedkommende Lind l. c. 157, 164.

²⁾ 16. Juli 1563 (Kanc. Brevb.).

³⁾ Se saaledes 29. Febr. 1568 (Kanc. Brevb.).

Dels Befæstningsanlægene m. m., forholdtes der for en stor Del paa en anden Maade end i Styringen af de Sager, der afgang af Rigsraadet.

Dels som Raadgivere og dels som Udøvere af Befalingerne med Hensyn til de talrige Enkeltheder i de ovennævnte Anliggender, ses Kongerne fra den Tid, da en større Udvikling af dem begyndte, at have valgt en eller flere betroede Mænd uden Hensyn til de Stillinger, som disse i øvrigt beklædte.

Den Mand, som under Christian III først synes at have været saaledes betroet, var Peder Godske, Lensmand paa Københavns Slot omtrent fra 1538 til 1556 og særlig bekendt for sit tapre Forsvar af Hjortholm 1535. Det befaledes ham saaledes 1547 at forsende Krudt ¹⁾, 1549 at gøre Skytset rede ²⁾, 1552 at lade Mester Hans paa Jærnhytten efter hans „Undervisning“ forfærdige Beslag til Skytsunderlag ³⁾, 1555 at holde Skytset og Orlogsskibene rede, lade støbe Skyts, bygge nye Skibe, udsætte nogle gamle, udregne Proviant for fire Maaneder, forfatte Registre over Besætningerne, bestille Jærnskyts i Amsterdam, bygge en Krudtmølle, lade Krudt omarbejde m. m. ⁴⁾.

Undertiden findes dog ogsaa andre at være betroet lignende Sager. 1551 befaledes det saaledes Righofmesteren Eske Bille og Rentemesteren Eskild Oxe at lade nogle af Kongens Skibe udruste ⁵⁾.

Da Peder Godske var død 1556, blev Mogens Gylden-

¹⁾ D. Mag. 4, I, 267.

²⁾ D. Mag. 4, IV, 376.

³⁾ 8. Okt. 1552 (Kanc. Brevb.).

⁴⁾ 25. Febr., 6., 22. Marts 1555 o. fl. (Kanc. Brevb.).

⁵⁾ 30. Novb. 1551 (Kanc. Brevb.).

stjerne den, som Kongen en Tid mest benyttede paa lignende Maade. Han var Statholder i Kjøbenhavn fra 1558 til 1567, samtidig Lensmand i Halmstad Herred og 1560 til 1561 Lensmand paa Kjøbenhavns Slot, derhos 1565 til 1567 Rigshofmester. Der haves fra Tiden baade før og under Syvaarskrigen Breve, ved hvilke det befaledes ham at foranstalte Masser af Enkeltheder, henhørende til den her omhandlede Del af Styringen, saaledes at besørge forskellige Artilleri-, Befæstnings- og Provianteringssager, fragte eller købe Skibe, antage Krigsfolk, skaffe krigserfarne Befalingsmænd til Udbud af Bønder og Landalmue o. s. v.

Samtidig har dog Kongen udstedt Befalinger om lignende Sager til andre Mænd. Som en saadan maa fortrinsvis nævnes Peder Bille, som dels sammen med Mogens Gyldenstjerne og dels alene befaledes at udføre forskellige lignende Hverv¹⁾. Endvidere kan nævnes Rigshofmesteren Ejler Hardenberg, som Kongen nogle faa Gange benyttede²⁾, samt de i Kjøbenhavn under Krigen hjemmeladte Rigsraader³⁾.

Var Statholderen Mogens Gyldenstjerne fraværende, f. Eks. fordi han var bleven kaldt til Kongen, ses, at Lensmanden paa Kjøbenhavns Slot umiddelbart har modtaget Befaling til at foretage Udleveringer og deslige, saaledes Povl Hvitfeld 1558⁴⁾.

1567 rejstes der Sag mod Statholderen, fordi han mod Kongens Villie havde udleveret et Pantebrev paa

¹⁾ Saaledes 6. Novb. 1559, 2. Jan. 1561, 23. Juli 1563 (Kanc. Brevb.).

²⁾ 10. Novb. 1559, 1. Aug. 1563 (Kanc. Brevb.).

³⁾ 10. Juni 1566 (Kanc. Brevb.), 2. Marts 1567 (Rørdam I. c. 2, I, 585).

⁴⁾ 15. Decb. 1558, jvf. 21. Jan. 1559 (Kanc. Brevb.).

Stege Slot, og han blev domfældt den 24. Marts hint Aar. Dermed ophørte hans Virksomhed ogsaa i de her omhandlede Retninger, og i hans Sted benyttedes nu Righshofmesteren Peder Oxe og Kongens Kansler Johan Friis, særlig den førstnævnte. Kongen tilskrev dem ofte om alle Haande Sager af den nævnte Art, særlig naar Kongen var fraværende fra Kjøbenhavn, saaledes om Antagelse af hvervede og disses Transport, Ansættelse af Befalingsmænd, Besætningsforhold og Befæstningsarbejder, Beskikkelse af Spioner i Udlandet, Tilvejebringelse og Forsendelse af Krudt, Proviant og Beklædnings-sager, Orlogsskibenes Togter m. m., stundom ogsaa om Hærføringen ¹⁾).

Efter Johan Friis' Død 1570 henvendte Kongen sig til Peder Oxe alene. Denne døde 1576, og fra dette Tidspunkt traadte Kristoffer Valkendorf, som da var Rentemester, i hans Sted. En stor Mængde Sager af den foran nævnte Art findes at have været overladt hans Medvirkning eller Afgørelse. Kun synes det, i Mod-sætning til, hvad der havde været Tilfældet med hans Forgængere, at det ikke har været ham overdraget at tage sig synderligt af Befæstningsvæsenet. I øvrigt strakte Forlangenderne til ham paa den Tid sig stundom til rene Ubetydeligheder baade paa Hærvæsenets og andre Omraader ²⁾).

Paa den anden Side var hans Myndighed i mange Anliggender, baade vedrørende Hærvæsenet og andet,

¹⁾ Dette navnlig i 1568, da Forholdet mellem Kongen samt Peder Oxe og Daniel Rantzau var mindre godt. Jvf. saaledes Brevene hos Rørdam l. c. 2, I, 587, 590, 592, 641.

²⁾ Saaledes 18. Juli og 6. Aug. 1582 (Kanc. Brevb.), 20. Jan. 1587 (Sj. Tg.).

stundom af den mest udstrakte Art. Da Kongen i Efteraaret 1579 en Tid vilde være fraværende, befaledes det saaledes Arkelimesteren i Kjøbenhavn under Kongens Fraværelse at rette sig efter Kristoffer Valkendorfs Befalinger og ikke at antage eller forlove nogen Bøsseskytte uden hans Vidende og Villie. Behøvedes noget i Arkeliet, skulde det i Tide meldes ham, at han desbedre kunde lade det bestille eller købe det paa Kongens Vegne. Samtidig blev det tilkendegivet Admiralen paa Holmen, at Kristoffer Valkendorf i Kongens Fraværelse havde at befale, hvad der tyktes ham bedst, saa vel paa Holmen, som paa Skibene og Slottet. Alt Skibsfolk, alle Skibskaptajner, Skippere, Styrmand, Baadsmænd og alle andre skulde være ham hørige og lydige. Ingen anden skulde være berettiget til at tage Kongens Skibsfolk i Tjeneste eller afskedige dem, og der tildeltes ham Straffe-myndighed. Tillige blev det befaleet Borgemestrene, Raadmændene og Borgerne i Kjøbenhavn at være ham hørige og lydige¹⁾. Om nu den Gang saadan Myndighed kun tildeltes ham i Kongens Fraværelse, vedblev den dog ogsaa til Dels at være ham betroet under andre Forhold i, hvad der angik Holmen og Skibene. Af Brev 15. Juli 1584 ses saaledes, at det var ham overdraget at besørge Tilsyn og Vagt baade paa Skibene og paa Holmen²⁾. Den 28. Febr. 1585 blev der for Erik Vognsen, som da var bleven øverstbefalende paa Holmen, udstedt en Instruction, i hvilken det udtaltes, at han havde at adlyde Kristoffer Valkendorf og Rigsraaden Axel Gyldenstjerne³⁾, og den 20. Novb. 1587 bifaldt Kongen den Ordning, Valkendorf

¹⁾ 30. Novb. og 1. Decb. 1579 (Kanc. Brevb.).

²⁾ Sj. Tg.

³⁾ Sj. Reg.

havde fastsat angaaende Flaaden¹⁾, efter alt i Forvejen i nogle Aar delvis at have prøvet den.

Efter Frederik II's Død blev Valkendorf Medlem af det Raad, der førte Regeringen under Christian IV's Mindreaarighed, og han synes i denne Stilling at have haft særlig de samme Sager som tidligere under sig, hvad der gav Anledning til, at Admiralen Peder Munk i 1590 rejste Sag imod ham, fordi Orlogsskibene var blevne lække paa et Tog, og Sagerne haade angaaende Holmen og Skibenes Bygning og Vedligeholdelse var Admiralen uvedkommende. Valkendorf godtgjorte dog, at Skipperne og Tømmermændene havde faaet udleveret alt, hvad de havde begæret, og at Skylden derfor ikke laa hos ham, men hos dem, som havde Opsyn med Arbejdet²⁾ (Holmens særlige Befalingsmænd).

Ogsaa efter, at Christian IV var bleven myndig, og Valkendorf samtidig var bleven Rigshofmester, udøvede han Virksomhed med Hensyn til Krigsmagtens Anliggender, men dog langt fra i saa stor Udstrækning som tidligere. Han døde 1601.

Et Anliggende, der frembød enkelte Særegenheder, var Styrelsen med Hensyn til de fremmede, hvervede Fodfolksstyrker, som fandtes i Riget i Fredstid. Deres Befalingsmænd, af hvilke ingen havde nogen højere Grad end Hovedsmand, stod vel umiddelbart under Kongen; men hine Styrker, der oftest var spredte og laa i Borgeleje rundt om i Købstæderne, udgjorde højst enkelte Fænniker og manglede saaledes forskellige af de til Retsplejen nødvendige Personer, som i Reglen kun var til Stede, hvor der fandtes et Regiment med fuldtallig Stab.

¹⁾ Sj. Tg.

²⁾ Slange, Christian IV's Hist., 42.

Det kan derfor vistnok antages, at det særlig var med Hensyn til hine Styrker, at der i den anden Halvdel af Aarhundredet nævnes en Person med Betegnelsen „Rigens Profos“.

Der findes under Grevens Fejde nævnt to Personer, der er kaldte Kongen af Danmarks eller kongelig Profos¹⁾, ligesom der ogsaa da nævnes en Kongens Kvartermester og en Kongens Skultus²⁾. Disse Personer maa dog snarest formodes at have faaet disse Betegnelser, fordi de var ansatte umiddelbart under Kongen i hans Egenskab af højstbefalende, og de har saaledes næppe noget at gøre med det her omhandlede.

Efter disse nævnes to, hvis egentlige Betegnelse dog er tvivlsom, idet de alene i vedkommende Bestalling findes kaldt af Kongen „unser Profosz“. Om den ene af disse, Frans v. Strela, siges der i Bestallingen (af 1547), at han skulde have Myndighed over det i Jydland liggende Krigsfolk, saa længe til Fænniken var samlet, for at der kunde holdes „godt Regiment“³⁾.

Senere træffes stedse Betegnelsen „Rigens Profos“, og der nævnes en Del Personer med denne Betegnelse, saaledes Morten Hoffsted⁴⁾, Albert v. Brock⁵⁾, Heinrich

¹⁾ Galle v. Lindau og Frans v. Collen. Den førstnævnte ses ogsaa at være anvendt i et ikke militært Anliggende; thi det var ham, der den 12. August 1536 anholdt Erkebisp Torben Bille og Biskopperne Joakim Rønnov og Oluf Munk og satte dem i Varetægt paa Kjøbenhavns Slot. (D. Mag. 4, III, 166, 278).

²⁾ Asmus v. Waren og Bonhans v. Arnheim (D. Mag. 4, III, 167 flg.).

³⁾ Bestallingsreg. 1545—54, 64. I Bestallingen nævnes Frans v. Strelas Forgænger, Philip v. Altenau, som afgaaet ved Døden.

⁴⁾ Han nævnes som ansat hos Frans Brockenhuus 4. Jan. 1565 (Kanc. Brevb.), som afgaaet i Rtm. Rgsk. 1. Jan. til 12. Marts 1569, 81 b. Der findes berettet, at han blev dræbt af en Engländer 1568 (Nye kgl. Saml. Kv. Nr. 868, 136).

⁵⁾ Bestallingsreg. 1555—73, 273 b., 22. Maj 1578 (Kanc. Brevb.) — Hans Enke solgte 1584 den Gaard, han havde ejet (Kbh.s. Dipl. I, 547).

v. Lüneburg(?)¹⁾, Kasper v. der Knudtz²⁾ og Hans v. Gröningen³⁾.

Forskellige Hverv, der ikke kan henføres til den egentlige Profos-Stilling, ses undertiden at have været nogle af dem overdraget. Det ses saaledes, at Albert v. Brock, da der under Syvaarskrigen foregik en „oprørsk Handel“, havde forstrakt Landsknægtene i Halmstad med nogen Proviant, som det varede adskillige Aar, inden han fik erstattet⁴⁾. 1576 befaledes det ham at drage om i Sjælland, Smaalandene og Skaane og der aftakke Knægtene⁵⁾, og da der 1583, ligesom baade i den foregaaende og efterfølgende Tid, skulde hverves en Del Soldater til Flaaden, deriblandt et Antal, som Mikkel Pedersen Gydinge skulde tilvejebringe i Halland, Bleking og nogle skaanske Herreder, bestemtes, dersom et tilstrækkeligt Antal ikke kunde faas der, at v. Brock skulde hverve de øvrige andetsteds i Riget⁶⁾. Hans v. Grönningens Bestalling indeholder den udvidede Bestemmelse, at han ogsaa skulde gøre Tjeneste, naar Kjøbenhavns Borgere skulde mønstres, en Udvidelse, der noget derefter kom til at udstrække sig betydeligt videre⁷⁾.

¹⁾ 11. Aug. 1588, 5. Sept. 1589 (Sk. Tg.). — Han findes her dog kun benævnt „Profos“.

²⁾ Rosenvinge, Gl. danske Domme, IV, 216 flg., 308 flg.

³⁾ 19. Maj 1596, 26. Marts 1599. Han nævnes ogsaa som modtagende Proviant fra Kbhs. Slot 31. Okt. s. A. (Sj. Reg.) og er formodentlig den samme, der nævnes som Hans v. Grennach i Rtm. Rgsk. 1599/1600, 518 b og 520.

⁴⁾ 24. Febr. 1574 (Kanc. Brevb.).

⁵⁾ 12. Febr. 1576 (Kanc. Brevb.).

⁶⁾ 8. Febr. 1583 (Kanc. Brevb.).

⁷⁾ 1635 befaledes, at Rigens Profos skulde have Opsigt med Vagtmestrene i Kjøbenhavn (Kbhs. Dipl. III, 155 fig.). — O. Nielsen ser heri det første Forsøg paa Indsættelse af en Mand, som paa Kongens Vegne skulde have Tilsyn med Kjøbenhavns Politik (Kbhs. Hist. og Beskr. III, 289).

I Slutningen af Aarhundredet fremtræder ogsaa Betegnelsen „Rigets Oberst“. Den første, om hvem den findes brugt, er 1586 den kort i Forvejen udnævnte Hofmarskalk Sten Maltesen Schested. Hans Bestalling som Rigets Oberst¹⁾ giver ikke nogen nærmere Forklaring over, hvad hans Bestilling egentlig gik ud paa. Der siges i den kun, at han paa Forlangende skulde hverve et Regiment Knægte „til Lands og Vands“, og at han ikke maatte træde i Tjeneste hos andre Potentater. Snarest har der med den været tilsigtet at have en her bosiddende og fuldt paaregnelig, øverste Befalingsmand for hvervede Fodfolkstyrker, naar saadanne behøvedes. Muligt kan der ved Siden heraf være tilsigtet at have en fastere Myndighed over de i mindre Antal i Fredstid i Riget tilstedeværende hvervede af Fodfolket²⁾. Sten Maltesen findes betalt som Rigets Oberst til Paaske 1590³⁾; dog har han maaske beklædt Stillingen ogsaa udover dette Tidspunkt, da der i hans Ligprædiken siges, at han var Hofmarskalk og Rigets Øverste i fem Aar. Det skulde synes, at han i det mindste har oppebaaret den for Stillingen bestemte Løn til 1595⁴⁾, da han forlenedes med Bohus; dog nævnes Vilhelm Stuart som „Rigets bestilte Oberst“ i Sundtoldregnskabet 1593⁵⁾.

¹⁾ 1. April 1586 (Sj. Reg.).

²⁾ Stillingen som Rigets Oberst er muligt oprettet efter fransk Forbillede, idet alt Frans I oprettede en saadan (jvf. Varillas, *Histoire de Charles IX*, Köln 1586, I, 360).

³⁾ Rtm. Rgsk. 1. Juli 1589 til 1. Maj 1590, 261 b.

⁴⁾ Jvf. 23. Maj 1595 (Sj. Tg.).

⁵⁾ 1205. — Stuart findes nævnt som Kaptajn i Rtm. Rgsk. 1584, 191 b flg., som Oberst i Rtm. Rgsk. 1. Juli 1589 til 1. Maj 1590, 165, derhos betalt som saadan i to Aar fra 14. Aug. 1590 til 14. Aug. 1592 i Rtm. Rgsk. 1592/93, 206 b.

Der nævnes tillige ogsaa en „bestellter Reichs Hopmann“ Rudolf v. Karlewitz ¹⁾).

Først naar en Krig udbrød, dannedes Hærens Overkommando, og samtidig bestemtes i Reglen, hvem der skulde være Kongens Kommissærer og Medlemmerne af Krigsraadet. Som alt omtalt foran (S. 200) synes der i den første Halvdel af Aarhundredet i Reglen at have forekommet en Deling i Overkommandoen, saaledes at den, der anførte Rytteriet, var at betragte som sideordnet med den, der anførte den øvrige Del af Hæren. Dette Forhold synes til Dels ogsaa senere at have forekommet.

I Ditmarskerkrigen 1559 kan Johan Rantzau vel nærmest betragtes som den øverstbefalende, om end Kongen var til Stede. Dog kan der være nogen Tvivl i formel Henseende, da Johan Rantzau under denne Krig betegnede som Feltmarskalk ²⁾ og altsaa nærmest betragtedes som Anfører for Rytteriet.

Under Syvaarskrigen kan vel en Deling af Overkommandoen ikke ligefrem paavises; men dog frembyder Forholdene ved denne flere Særegenheder, der peger i den nævnte Retning.

Den da almindelig forekommende Betegnelse for den højstbefalende, var „Feltoberst“, der svarer til de fleste af de temmelig vekslende Betegnelser, der tidligere

¹⁾ Rtm. Rgsk. 1600.01, 283. Ogsaa Titlen Rigens Skriver forekommer. De to, som vides at have baaret denne i den her omhandlede Tid, Abraham Jensen og Klavs Mortensen, har dog ikke haft militær Bestilling, men ført de under Rigens Kansler hørende Bøger (Secher I. c. 85).

²⁾ Saaledes paa den bekendte Tavle i Ut Kirke (Pontoppidan. *Marmora danica*, II, 187).

tillagdes den højstbefalende ved Fodfolket ¹⁾). Omtrent svarende til, hvad der fandt Sted ved Fodfolkregimenterne, og ligeledes omtrent til, hvad der fandt Sted ved Rytteriets øverste Kommando, var de vigtigste Personer i hans Stab en Feltoberstløjtnant, en Oberstkvartermester, en Oberstvagtmester og en Oberst-Profos ²⁾).

Grev Günther til Schwarzburg, som var den første, til hvem Overkommandoen blev betroet, kaldtes Feltoberst eller Feltøverste. Samtidig var Hilmer v. Quernheim Feltmarskalk. I øvrigt maa Kongen i Begyndelsen af Krigen selv have ført Kommandoen; thi uden denne Antagelse synes det ikke muligt at forklare, at der i Brev af 1. Novb. 1563 siges, at ingen Hofmænd eller Knægte maatte drage bort fra Landsdelene Øst for Sundet, uden at de havde Kongens, den øverste Løjtnants eller Øversternes Pas ³⁾). Udtrykket den øverste Løjtnant kan her næppe gælde nogen anden end Greven til Schwarzburg.

Efter at baade denne, Jørgen v. Holle, som Kongen forgæves henvendte sig til om at overtage Kommandoen ⁴⁾), og Hilmar v. Quernheim var aftakkede, overdroges Overkommandoen til Rigsmarsken Otto Krumpen den 15. Decb. 1564. Om hans Myndighed kan der ikke være

¹⁾ I det Dokument, som de oprørske, jyske Bønder maatte udstede 1534, kaldes Johan Rantzau „øverste Feltherre og Hovedsmand“ (Hvitfeld 1433). Gert Schenk, der førte Kommandoen ved Kjøbenhavn i Marts 1536, kaldte sig da „Feltherre“ (Kbh.s. Dipl. IV, 490). Meinert v. Hamme, der i Juni 1536 var i Christian III's Tjeneste, kaldte sig „Obrister Vellthaubtman“ (D. Mag. 4, III, 306), o. s. v.

²⁾ I Krigsartiklerne for det hvervede Rytteri 1559 kaldes Oberst-Profossen „Capitan der Justicien“.

³⁾ Kanc. Brevb.

⁴⁾ Rørdam l. c. 1, II, 291.

Tvivl, da han i den paagældende Bestalling udtrykkelig udnævntes til Feltoberst over Kongens tyske og danske Krigsfolk til Hest og til Fods¹⁾. Ved samme Bestalling beskikkedes Jørgen Lykke til at være hans Løjtnant. Otte Krumpen førte kun Befalingen i nogle faa Maaneder. I 1565 blev den overdraget Daniel Rantzau²⁾, der ligeledes benævntes Feltoberst eller Feltøverst, indtil der den 24. Okt. 1567 udstedtes en ny Bestalling for ham, og ved denne udnævntes han til Kongens „General Kap-
tajn og Feltoberst“³⁾.

Alt noget før Daniel Rantzau i 1565 fik Overkommandoen, var Frans Brockenhuus indtruffen ved Hæren. Denne var Rigsraad og tillige Lensmand paa Kjøbenhavns Slot til den 26. Marts 1564, da han fratraadte

¹⁾ Bestallingsreg. 1555—73, 201. — Allerede den 31. Aug. 1564 var der udgaaet et aabent Brev herom; men det gentoges 14. Decb. s. A. (Kanc. Brevb.), samtidig med at Bestallingen udstedtes, og den 13. Febr. var det befalet ham som Marsk at begive sig til Halland (Hist. Tidsskr. 1, V, 429); men dette er dog næppe sket.

²⁾ Tidspunktet for Daniel Rantzaus Udnævnelse kan ikke nøje opgives. Han findes endnu blot kaldt Øverst den 19. Juli 1565, derimod Feltøverst den 19. Okt., hvorhos det fremgaar, at han da havde indtaget denne Stilling i nogen Tid (Kanc. Brevb.).

³⁾ Bestallingsreg. 1555—73, 253 b. — Kun denne ene Gang forekommer i det 16. Aarhundrede denne Titel herhjemme, ligesom ogsaa Benævnelsen General paa den øverstbefalende først forekommer omtrent samtidig i de tyske Hære. Benævnelsen Feltoberst synes herhjemme først almindeligere ombyttet med General i Trediveaarskrigens Tid. Som Overgangsform forekommer Betegnelsen „General-Øfverst“ i Christian IV's Krigsartikler 1611. Derimod forekommer Ordet General i enkelte Sammensætninger alt i det 16. Aarhundrede; saaledes nævnes en „Principal og Generalskriver“ i Søkrigsartiklerne 1543 (Krag og Stephanius l. c. Supplementet, 100), og den hos Feltmarskalken ansatte Profos kaldes „Oberster General Profos“ i et Overslag fra c. 1554 angaaende en Rytterstyrke (Bestallingsreg. 1555—73, 19).

den sidst nævnte Stilling ¹⁾). Den 10. Decb. s. A. udgik Befaling til alle danske Knægte, Hovedsmænd og Befalingsmænd i Skaane m. m. at være den udnævnte Øverste Frans Brockenhuus lydige ²⁾). Befalingen over det Regiment danske Knægte, som han saaledes blev sat i Spidsen for, og som i øvrigt ogsaa har omfattet en Del tyske Knægte ³⁾), vedblev han at beholde til sin Død, saaledes ogsaa efter, at han var bleven udnævnt til Rigsmarsk den 17. Aug. 1567 ⁴⁾).

Medens han indtil dette Tidspunkt maa antages for at have været Daniel Rantzau ubetinget underordnede, stiller Sagen sig anderledes efter samme. Det kan nemlig ikke let tænkes, at Frans Brockenhuus som Rigsmarsk har været Daniel Rantzau ubetinget underordnet. Snarere har der fundet en særegen Ordning Sted, som nu ikke lader sig udgranske, og om hvis formelle Udstrækning der heller næppe har rejst sig noget Spørgsmaal paa Grund af det gode Forhold, som altid synes at have bestaaet mellem Frans Brockenhuus og Daniel Rantzau.

Der synes ikke at have været nogen Feltmarskalk udnævnt efter Hilmar v. Quernheims Afgang, og Frans Brockenhuus findes aldrig kaldt saaledes. Dog kan det tænkes, at han i formel Henseende er bleven betragtet som saadan, medens en anden, snarest Kristoffer v. Dohna, som Feltmarskalkløjtnant har ført Kommandoen over Rytteriet i sin Helhed ⁵⁾). Nogen Bestyrkelse faar denne

¹⁾ D. Samlinger 2, II, 188. Han blev alt 10. Febr. 1564 bestemt til at føre de danske Regimenter, men førte i Sommeren 1564 Skib under Herluf Trolle (Hist. Tidsskr. 4, IV, 489).

²⁾ Kanc. Brevb.

³⁾ Jvf. Skr. 11. Marts 1565 (Kanc. Brevb.).

⁴⁾ D. Samlinger 2, II, 197.

⁵⁾ Kristoffer v. Dohna findes ofte nævnt som Anfører for Forvagtten, en Stilling, som i Reglen tilkom Feltmarskalkløjtnanten (jvf. Hist. Tidsskr. 7, I, 428).

Antagelse ved, at Kongen den 29. Februar 1568 udtalte, at da største Delen af de danske Ryttere ikke var mødte, havde han udsendt en betroet Mand for at befale alle, som han traf, at begive sig til Frans Brockenhuus¹⁾.

For det til Dels sideordnede i dennes Stilling til Daniel Rantzau synes i alt Fald den Omstændighed at tale, at den sidste, da han den 14. Okt. 1567 fratraadte Tjenesten som Oberst for sit Regiment, udtalte for Fronten af samme, at Frans Brockenhuus traadte i hans Sted og skulde adlydes i alt, som om Kongen var til Stede, hvis Daniel Rantzau skulde blive fangen, skudt eller paa anden Maade ikke i Stand til at føre Befalingen over Hæren²⁾.

Nogen Vægt kan det maaske ogsaa tillægges, at Resen i sin Krønike undertiden kalder baade Daniel Rantzau og Frans Brockenhuus Feltoberster³⁾, og det bør ikke lades upaaagtet, at Kongen allerede den 23. Sept. 1566 skrev til den sidstnævnte, som da maa formodes at have været sammen med Daniel Rantzau, at han skulde sørge for, at Krigsfolket igen kom paa Tog, da Kommissærerne ikke var ret villige til at raade til videre Opmarche⁴⁾.

Straks efter Daniel Rantzaus Død (den 11. Novb. 1569), dels samme Dag og dels Dagen derefter, medens altsaa Frans Brockenhuus endnu laa dødelig saaret i Halmstad, blev Kristoffer v. Dohna udnævnt til Feltoberstløjtnant, Josias v. Qualen til Feltmarskalk og Johan

¹⁾ Kanc. Brevb.

²⁾ Rørdam, Mon. hist. Dan., 2, 1, 9.

³⁾ F. Eks. S. 179. — Frans Brockenhuus' Meddelagtighed i Overkommandoen antages ogsaa som given i Hist. Tidsskr. 4, IV, 490.

⁴⁾ Kanc. Brevb.

Lay til Oberstkvarter- og Vagtmester ¹⁾). Pladsen som Feltoberst synes derimod ikke at være bleven besat i den øvrige Tid, Krigen varede, men Virksomheden som saadan at være bleven udøvet af Kristoffer v. Dohna.

Som tilforordnede Overkommandoen stod de kongelige Kommissærer, der stedse, paa faa Undtagelser nær, var danske Adelsmænd, som i Forvejen indtog høje Stillingen og ikke sjældent var Rigsraader. Om deres Virksomhed faas bedst Oplysning ved Kongens Brev af 10. Juli 1564, ved hvilket Jørgen Lykke, Lave Brade, Peder Bille og Sten Rosensparre beskikkedes til Kommissærer hos Greven til Schwarzburg. De befaledes at følge denne for at hjælpe og raade ham med Hensyn til, hvorledes Kongens Sager og Ærinder bedst kunde foretages. De skulde føre flittigt Tilsyn med, at der ved Krigsfolket herskede Enighed og holdtes god Mandstugt, at der udrettedes noget imod Fjenden, samt at der ikke fandtes Brøst paa Tilførslen af Proviant og andre Fornødenheder. Hvis nogle af de svenske Tropper eller Undersaatter vilde give sig under Kongen, skulde alt, hvad Kommissæerne lovede dem paa Kongens Vegne, blive holdt ²⁾). De skulde adlydes, som om Kongen selv var til Stede.

Navnlig synes Kommissæerne i det Hele taget at skulle have været Repræsentanter eller Tilsynsmænd for Kongen og for Rigsraadet overfor de hvervede Anførere, og i denne Egenskab ogsaa at skulle have været Mønsterrherrer og føre Tilsyn med Udbetalingerne til Soldaterne. Dette førte til, at Kongen, da Otte Krumpen var bleven udnævnt til højstbefalende og begærede Ansættelse af Kommissærer, svarede ham, at han ikke kunde

¹⁾ Bestallingsreg. 1555—73, 289 b flg., 293.

²⁾ Kanc. Brevb.

tro, at det var fornødent, da Otte Krumpen ikke var en fremmed i Landet og som Rigets Marsk kunde byde og befale, saa vidt Behov gjordes. Dog føjede Kongen sig snart efter hans Ønske og tilforordnede ham de samme Kommissærer, der havde været hos Greven til Schwarzburg ¹⁾.

En særegen Stilling indtog derhos de saa kaldte Krigsraader, hvis Hverv det synes at have været at udtale sig angaaende de vigtigere Krigsforetagender, dog kun, naar de højstbefalende ønskede at høre deres Mening. En sjælden Gang findes den samme Mand nævnt baade som Kommissær og Krigsraad, saaledes Holger Rosenkrantz under Ditmarskerkrigen og 1563²⁾; men i Almindelighed synes Hvervet dog at have været betroet særlig af Kongen udnævnte Mænd, foruden hvilke dog som oftest, naar Krigsraad holdtes, enkelte af de højere Befalingsmænd i Hæren tilkaldtes.

Var Kongen selv til Stede ved Hæren, fulgte der i Reglen med ham adskillige fremmede Fyrster og Herrer, saaledes især i Begyndelsen af Syvaarskrigen³⁾. Disse udgjorde dog, saa vidt synes, kun et personligt Følge for ham, og de havde ingen Del i Overkommandoens Virksomhed.

En Følge af den rigelige Brug af hvervede, der stadig fandt Sted, var, at de Personer, som indtog de første Pladser i Hæren, naar den var paa Krigsfod, ofte ikke var danskfødte Mænd. At det vilde have været godt for Riget, om det modsatte havde været Tilfældet, føltes

¹⁾ 21. og 28. Jan. 1565 (Kanc. Brevb.).

²⁾ Molbech, Historie om Ditmarskerkrigen, 157. Bricka og Gjellerup, Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede, 79.

³⁾ Resen l. c. 91.

utvivlsomt; men noget virksomt Skridt til at afhjælpe Manglen gjordes ikke endnu i det hele Aarhundrede. Det var i dette vedblivende overladt til Adelsmændene selv, hvorvidt de vilde søge en krigersk Uddannelse dels hos ældre, danske Adelsmænd med Hensyn til de almindeligere Færdigheder og dels ved Krigstjeneste i Udlandet med Hensyn til den videre Udvikling og større Indsigt. Det var et ikke ganske ringe Antal, der drog ud, især i Aarhundredets sidste Halvdel; men de fredelige Tilstande efter Syvaarskrigen forhindrede, at deres Erfaring kom til Anvendelse. Først ved Oprettelsen af Sorø Akademi 1623 skabtes en Undervisningsanstalt, som ogsaa til Dels tilsigtede at give de unge Adelsmænd en militær Uddannelse.
